

พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ

พลเอก พระยาพหลพลพยุหเสนา

(พจน์ พหลโยธิน)

ณ เมรุวัดเบญจมบพิตร

วันที่ ๑๗ เมษายน ๒๔๙๐

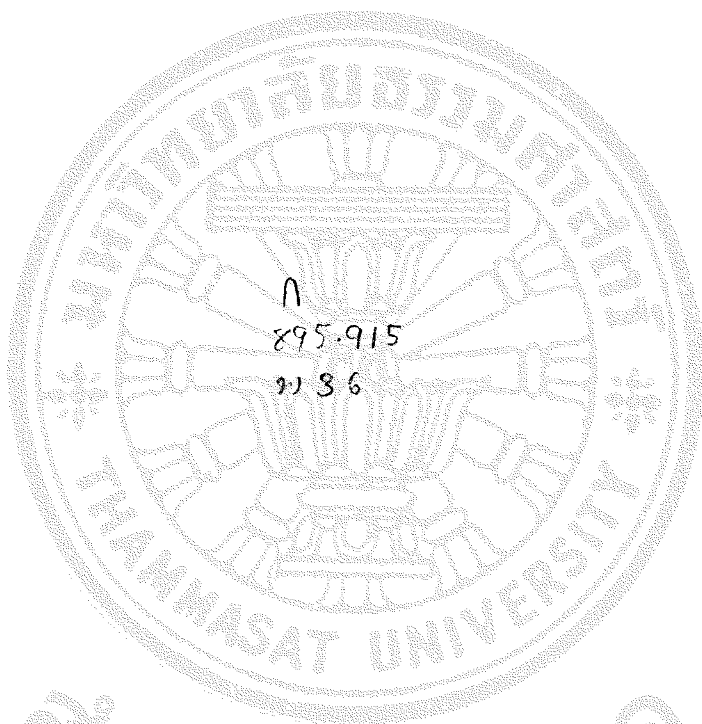
พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ

พลเอก พระยาพหลพลพยุหเสนา

(พจน์ พหลโยธิน)

ณ เมรุวัดเบญจมบพิตร

วันที่ ๑๗ เมษายน ๒๔๙๐

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
THAMMASAT UNIVERSITY
สำนักหอสมุด

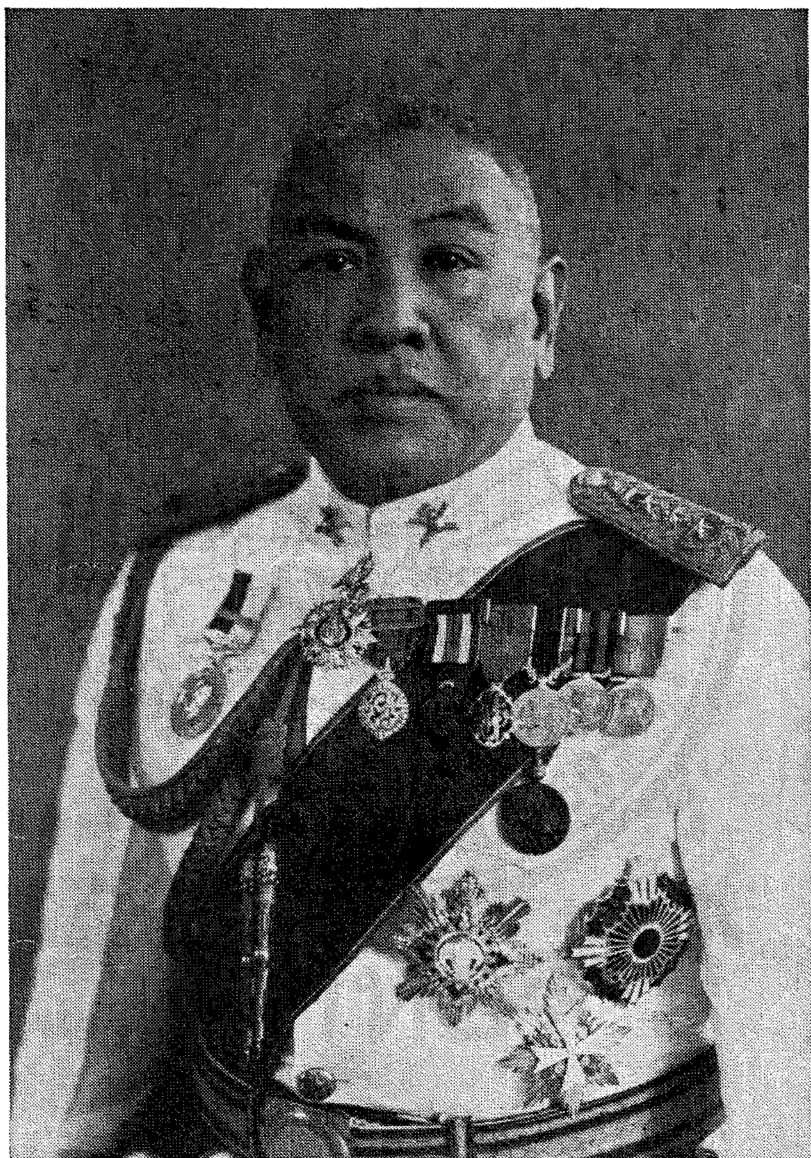
คำนำ

พลเอก พระยาพหลพลพยุหเสนา (พจน์ พหลโยธิน) เชษฐบุรุษ มีคุณงามความดีและประกอบกรณียกิจอันเป็นประโยชน์ยิ่งใหญ่แก่ประเทศชาติบ้านเมืองมากหลาย ปรากฏเกียรติคุณเป็นที่เชื่อถือ และเคารพรักใคร่ไม่เฉพาะในหมู่ญาติมิตรสหายเท่านั้น แต่รวมถึงประชาชนทั่วไปทุกชั้นบรรดาศักดิ์ตลอดจนในต่างประเทศด้วย ท่านปฏิบัติตนสมกับคติพจน์จารึกในตราประจำตัวของท่านว่า "ชาติเสือต้องไว้ลาย ชาติชายต้องไว้ชื่อ" ซึ่งตามเกียรติประวัติของท่านได้แสดงให้ทราบซึ้งถึงคุณลักษณะชัดแจ้งอยู่แล้วทั้งในด้านส่วนตัว และการงานบ้านเมืองอันเป็นส่วนรวม เมื่อได้มาปรารภและระลึกถึงคุณงามความดีของท่านซึ่งมีเป็นเอนกประการดังกล่าวแล้ว ในงานพระราชทานเพลิงศพ เป็นโอกาสที่จะสนองคุณได้ตามประเพณีนิยม จึงได้รวบรวมจัดพิมพ์หนังสือนี้ขึ้นเป็นที่ระลึก และเพื่อให้เป็นประโยชน์แก่ผู้ที่ได้รับแจกตามสมควร

ด้วยบุญญานิสงส์นี้ ขออุทิศให้สำเร็จเป็นประโยชน์แก่ พลเอก พระยาพหลพลพยุหเสนา เชษฐบุรุษ ในปรภพนั้นเทอญ ฯ.

พลเรือตรี ถวัลย์ ธำรงนาวาสวัสดิ์

นายกรัฐมนตรี

พลเอก พระยาพหลพลพยุหเสนา (พจน์ พหลโยธิน)

เชษฐบุรุษ

ประวัติ

ของ

พลเอก พระยาพหลพลพยุหเสนา

พลเอก พระยาพหลพลพยุหเสนา (พจน์ พหลโยธิน) เป็นบุตรคนที่ ๕ ของพันเอก พระยาพหลพลพยุหเสนา (กิ่ม พหลโยธิน) คุณหญิงจับ พหลพลพยุหเสนาเป็นมารดา เกิดวันพฤหัสบดี แรม ๒ ค่ำ เดือน ๕ ปีชวด เวลา ๓ นาฬิกากับเศษ ๒๕ หรือ ๓๐ นาทีไม่แน่นัก ตรงกับวันที่ ๒๙ มีนาคม พุทธศักราช ๒๔๓๐ คำนวณอายุจนบัดนี้ได้ ๕๗ ปี ๑๐ เดือนกับ ๑๓ วัน ท่านผู้นี้เกิดที่บ้านหน้าวัดราชบูรณะ (วัดเลียบ) ซึ่งเป็นคฤหาสน์เก่า (เรือน) ของท่าน ครั้นภายหลังต่อมา ท่านได้ย้ายมาอยู่ ณ บ้านข้างตรอกวัดราชบูรณะเคียงกับศาลจ้าวแม่ทับทิม เยื้องกับกระทรวงธรรมการ

<u>ชีวิตเมื่อเยาว์วัย</u> เมื่อท่านอายุได้ประมาณ ๒ ปี ได้ป่วยเป็นโรคทวพิษครั้งหนึ่ง มีอาการหนัก ได้รับการรักษาพยาบาลกระทำให้หายวันหายคืนเป็นลำดับ ครั้นอายุได้ประมาณ ๓ ปี ก็เริ่มเรียนหนังสือไทยกับท่านบิดาโดยท่านบิดาเขียนอักษร ก.ข. ไว้ให้ที่บนกระดานดำ (กระดานชะนิดที่ทาด้วยดินหม้อผสมกับน้ำข้าว) เมื่อก่อนเวลาที่ท่านบิดาจะไปทำราชการทุกวัน ประสงค์จะให้บุตรอ่านและจำตัวอักษรได้ทีละน้อย ๆ พอท่านบิดากลับจากราชการในเวลาเย็น ก็สอบถามดูว่าจำตัวอักษรเหล่านั้นได้

หรือยัง ถ้าจำได้ก็ให้รางวัลอัฐ ๒ ไพ (ราว ๖ สตางค์เวลานี้) ถ้าจำไม่ได้ก็ลงโทษเป็นเครื่องตอบแทน อย่างนี้เป็นนิจสินมา

ครั้นอายุได้ ๕ ปี ท่านบิดาส่งไปเรียนหนังสือไทยที่บ้านแม่ครูจูภรรยาสมุห์บัญชีด้วง ซึ่งรับราชการอยู่ในกระทรวงกลาโหม พระยาพหลฯ ได้เริ่มเรียนด้วยหนังสือมูลบทบรรพกิจ เรียนอยู่ที่นั่นจนอ่านออกเขียนได้ ณ เวลานั้นตรงกับ ร.ศ. ๑๑๒ ฝรั่งเศสได้ส่งเรือรบเข้ามารบกวนประเทศสยาม พระยาพหลฯ เคยจำได้คลับคล้ายคลับคลาว่า ในขณะที่นั่งเรียนหนังสืออยู่นั้นได้ยินเสียงปืนใหญ่ที่ปากน้ำในคราวครั้งนั้นด้วย

ระหว่างที่ท่านอายุน้อย ๆ นี้เวลาที่ท่านบิดาจะไปไหนมาไหน มักนำไปด้วยเสมอ เพื่อฝึกใจให้กล้าได้เรียนรู้ในสิ่งต่าง ๆ อันเป็นวิชารอบตัวสำหรับเด็ก ๆ ซึ่งท่านบิดาได้เตรียมไว้ให้เป็นอย่างดียิ่ง

วัยศึกษาเบื้องต้น เมื่อท่านอายุได้ประมาณ ๘ หรือ ๙ ปี ท่านบิดานำไปฝากขุนอนุกิจวิธูร (มหาหนอ) อาจารย์ใหญ่โรงเรียนวัดจักรวรรดิราชาวาส ให้เรียนหนังสือตามแบบโรงเรียนจริง ๆ ในโรงเรียนนี้เองครั้งหนึ่ง ขุนอนุกิจวิธูร เรียก พระยาพหลฯ เข้าไป ไล่เดี่ยว ในการทำเลข พระยาพหลฯ ทำได้ตลอดทุกวิธี ไปติดอยู่เพียงวิธีหารเลยถูกโบยด้วยกิ่งยี่โถ ๑ โหล (๑๒ ที) ตั้งแต่นั้นมาก็ตั้งหน้าขมักเขม้นในวิชาเลขจนผ่านพ้นวิธีหารไปได้

ครั้นอายุย่างขึ้น ๑๑ ปี ท่านบิดากำหนดการโกนจุกให้ถึงกับได้เตรียมเข้าของไว้เสร็จสิ้น แต่หาได้ทันเริ่มพิธีโกนจุกไม่ ท่านบิดาก็ได้ถึงแก่อนิจกรรมไปเสียก่อน ในปีนั้นเองสอบไล่ได้ชั้น ๑ ในระหว่างนี้ได้

ลาออกจากโรงเรียนวัดจักรวรรดิราชาวาส เพราะอยากจะเป็นศิษย์ของพระครูสังฆวินิจ (เลื่อน) ณ วัดพิชัยญาติการาม (วัดพระปรางเหลือง) โดยท่านผู้นี้เกี่ยวเป็นญาติทางมารดาเลี้ยง ซึ่งเป็นผู้นำไปฝากฝั่ง ในระหว่างเป็นศิษย์พระนั้น ได้เข้าศึกษาในโรงเรียนสุขุมาลลัย สอบไล่ได้ถึง ๔ ชั้นของสนามหลวง และสอบไล่ได้ชั้น ๓ ของสนามมหามกุฎราชวิทยาลัย (วัดบวรนิเวศน์) เมื่อได้ทำการปลงศพท่านบิดาแล้ว พออายุได้ ๑๒ ปี พี่ชายคือพล โท พระยาพหลโยธิน ฯ (นพ พหลโยธิน) ในเวลานั้นเป็น พ.ต. หลวงศิลปสารสราวุธ ผู้บังคับการกรมทหารราบที่ ๔ ทหารหน้า ได้จัดการโกนจุกให้รวมกับพวกน้อง ๆ ด้วยกัน เมื่อโกนจุกแล้วได้อุปสมบทเป็นสามเณรทันที อยู่วัดกัลยาณมิตรครบ ๗ วัน จึงลาสึกขาบท ในปีนั้นเองพระยาพหล ฯ ประสพโรคอันตรายอย่างร้าย-แรงเป็นครั้งที่ ๒ คือเป็นฝีลำเสาที่ตะโพกขวา ซึ่งบรรดาญาติพากันวิตกที่สุดเกรงว่าหายแล้วก็น่ากลัวเท้าจะเสียเป็นแน่ แต่ก็ด้วยเคราะห์ดีของท่าน ได้รับการเยียวยาอย่างดีจนหายเป็นปรกติเรียบร้อย

เมื่อวันที่ ๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๔ ได้ขึ้นทะเบียนเป็นนักเรียนนาย-ร้อยทหารบก โดยพระยาพหลโยธินผู้พี่ชาย ซึ่งยังเป็นพระศรีณรงค์วิชัย ได้นำท่านไปฝากขณะนั้นท่านยังอายุ ๑๒ ปี เริ่มศึกษาในชั้น ๒ ได้รับพระราชทานเงินเดือน ๆ ละ ๖ บาท กับเบี้ยเลี้ยงวันละ ๒ สลึง (สำหรับเบี้ยเลี้ยงนั้นสมุหบัญชีหักเป็นค่าเลี้ยงดูไป) ครั้นสอบไล่ได้ขึ้นชั้น ๔ ได้รับพระราชทานเงินเดือน ๆ ละ ๔ บาทเบี้ยเลี้ยงตามเดิม

การศึกษาในโรงเรียนนายร้อยทหารบกได้เกิดผลดังนี้

สอบไล่จากชั้น ๒ เลื่อนขึ้นชั้น ๓ เป็นที่ ๙

สอบไล่จากชั้น ๓ เลื่อนขึ้นชั้น ๔ เป็นที่ ๖

สอบไล่จากชั้น ๔ เลื่อนขึ้นชั้น ๕ เป็นที่ ๔

สอบไล่จากชั้น ๕ เลื่อนขึ้นชั้น ๖ เป็นที่ ๑

การสอบไล่ชั้น ๕ ขึ้นชั้น ๖ นั้น เป็นการสอบแข่งขันชิงทุนเล่าเรียนของหลวง ฉะนั้นจึงเลยได้รับทุนเล่าเรียนของรัฐบาลให้ไปศึกษาวิชาทหาร ณ ประเทศยุโรป ในระหว่างที่เป็นนักเรียนนายร้อยทหารบกนั้นครั้งหนึ่งในเวลาฝึกหัดดัดตน พอถึงท่ากระโดดใช้เท้ารอดบ่วงแขนของตนเอง พระยาพหล ฯ กระโดดเสียหลักและครูรับไม่ทัน ศีรษะของท่านได้พุ่งลงไปกระแทกพื้นเต็มแรง ถึงกับชักทันทีทันใด นับว่าเป็นคราวประสพภัยครั้งที่ ๓ ที่น่ากลัวจะถึงทุพพลภาพเป็นอย่างน้อย แต่ก็หาได้เป็นอะไรไม่ คงเนื่องด้วยกรณีเดียวกันกับการปลอดภัยอันตราย ๒ ครั้ง ที่กล่าวแล้วนั่นเอง

<u>ไปศึกษาเยอรมันนี</u> เมื่อท่านไปศึกษาวิชา ณ ประเทศเยอรมันนีอายุย่างเข้า ๑๖ ปี ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๔๗ ท่านออกจากกรุงเทพ ฯ วันที่ ๒๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๗ โดยเรือเดลี แล้วไปเปลี่ยนเรือใหญ่ชื่อ ปรินส์เร เยนต์ ลุยต์โปลด์ ที่สิงคโปร์ ครั้งนั้นไปพร้อมกับพลตรีหม่อมเจ้าวงศ์นิรชร เทวกุล และพลตรี ม.จ. นิลประภัศร เกษมศรีซึ่งยังมีฐานะเป็นนักเรียนด้วยกัน พระยาพหล ฯ ไปถึงกรุงเบอร์ลินในราวกลางเดือนธันวาคม พลเรือโท พระยาชลยุทธโยธิน (วิชลิว ชาติเดนมาร์ก) เป็นผู้นำแล้วไปพักอยู่ที่สถานทูตสยามหลายวันเพราะ

เป็นฤดูตรุษฝรั่ง (คริสต์มาส) ครั้นแล้วจึงเลื่อนไปอยู่สำนักศาสตราจารย์ฟอนเกอร์เน่ เพื่อให้เรียนลัดสำหรับเตรียมสอบเข้าชั้น๖ในโรงเรียนนายร้อยทหารบกที่เมืองโกรสซ์ลิชเตอร์เฟ่ลเด ต่อมามีนักเรียนไทยส่งออกไปใหม่ๆ จะให้ไปอยู่รวมกันมากๆ ในสำนักนั้นก็แออัดกันเต็มที่ ฉะนั้นเขาจึงระบายเอาของประวัตินักย้ายนักเรียนบางนาย ไปอยู่กับท่านศาสตราจารย์พ่อลล์ชาเล้ ทำการศึกษาอย่างวิธีลัดอยู่เช่นนั้น ๒ ปี จึงสอบเข้าโรงเรียนนายร้อยทหารบกที่เมืองโกรสซ์วิชเตอร์เฟ่ลเด ได้ศึกษาอยู่ในชั้น ๖ แต่ต้องเรียนอยู่ในชั้น๖ถึง ๒ ปี เพราะเหตุที่อ่อนในทางภาษา เข้าปีที่ ๓ จึงได้เลื่อนขึ้นชั้น ๗ และได้สอบไล่ได้ออกเป็นนักเรียนทำการนายร้อยในปลายปีนั้น รวมเวลาที่เรียนอยู่ในโรงเรียนนายร้อยทหารบกเยอรมัน ๓ ปีเต็ม พ.ศ. ๒๔๕๐–๒๔๕๓

ได้รับคำสั่งให้ไปประจำกรมทหารปืนใหญ่ที่ ๕ ซึ่งเจ้าหลุยโปลด์ผู้สำเร็จราชการของบาวาเรียเป็นผู้บังคับการพิเศษ (พระนามนี้ตรงกับชื่อเรือที่พระยาพหลฯ ได้โดยสารจากสิงคโปร์ไปประเทศยุโรป) กรมนี้ตั้งอยู่ ณ เมืองมักเดบวร์ก รับราชการอยู่ในกองร้อยที่ ๓ แห่งกองพันที่ ๓ ซึ่งเป็นกองพันปืนใหญ่กะสุนวิถีราบขนาด ๗๗ ม.ม. ได้รับราชการอยู่ในกรมทหารที่กล่าวแล้วประมาณ ๙ เดือน (พ.ศ. ๒๔๕๓–๒๔๕๔)

ระหว่างที่รับราชการอยู่ในกรมนี้ ได้มีเหตุใกล้แก่อันตรายเกิดขึ้นแก่พระยาพหลฯ ครั้งหนึ่ง นับเป็นครั้งที่ ๔ แห่งชีวิตของท่าน กล่าวคือ ขณะเวลาที่ฝึกหัดขี่ม้ากระโดดข้ามเครื่องกีดขวาง พอกระโดดข้ามเสร็จแล้ว บังเอิญทันใดนั้นผู้หัดยังมิทันจะเปิดประตูคอกให้ออก และ

ประจวบกับปืนใหญ่เทียมลากผ่านมาก ม้าที่พระยาพหล ฯ ขี่ก็ตกใจตื่นกระโจนผลุงข้ามคอกออกไป ขาหลังทั้งสองข้างของม้ายังติดอยู่ที่คอก ขาหน้าทั้งสองคุกลงไปเต็มที่และเต็มแรง เวลานั้นยังเหียนไม่มี คือพระยาพหล ฯ กำลังกอดคอกอยู่แน่น ศีรษะจึงทิ่มพรวดลงไปกะแทกพื้นหินอย่างเร็ว พระยาพหล ฯ สลบหมดสติทันที่ทันใด ถึงกับต้องหามไปยังโรงพยาบาลโดยฉับไวทีเดียว

พระยาพหล ฯ ต้องนอนเจ็บรักษาตัวอยู่ที่โรงพยาบาลเป็นเวลา ๙ วันจึงหายเป็นปกติ แล้วผู้บังคับบัญชาได้ส่งไปเข้าโรงเรียนรบที่เมืองเม็ตซ์ (เมืองป้อมซึ่งตกไปเป็นของฝรั่งเศสภายหลังมหาสงครามคราวที่แล้ว) ศึกษาอยู่ ณ ที่นั้นจนจบหลักสูตรสอบไล่ได้กลับมาสำรองราชการอยู่ในกรมกองเดิมประมาณ ๓ เดือน จึงได้เลื่อนยศขึ้นเป็นนายร้อยตรีของกรมนั้น ตอนเป็นนายทหารได้ย้ายมาประจำอยู่ในกองร้อยที่ ๒ และต่อมาอีก ๑ ปีมาประจำกองอยู่ร้อยที่ ๔ ของกองพันที่ ๒ แห่งกรมทหารปืนใหญ่ที่ ๔ นั้น กองพันนี้เป็นกองพันปืนใหญ่กะสุนวิถีโค้งขนาด ๑๕๐ ม.ม.

ระหว่างที่ท่านเป็นนักเรียนนายร้อยประเทศเยอรมันนี ท่านมีความชำนาญในการแทงปืนมากอยู่สักหน่อย บางครั้งถึงกับได้แทงปืนต่อสู้กับนักเรียนนายร้อยฝรั่ง ๒ คนผลัดบ้าง ๓ คนผลัดบ้าง ซึ่งแสดงว่ากำลังวังชาดี และเคยแสดงการต่อสู้ด้วยดาบปลายปืนกับ ม.จ. นิลประภัศร ถวายเจ้าญี่ปุ่นด้วย ได้รับคำชมเชยว่าต่างแคล่วคล่องว่องไวด้วยกันทั้งสองฝ่าย แต่พระยาพหล ฯ ได้เปรียบในเรื่องกำลังมากอยู่

ในขณะที่ประจำกรมทหารขึ้นใหญ่อยู่นั้น ผู้บังคับการได้นำไปรายงานตนเองต่อจอมพลฟอนฮินเดนบวร์ก ประธานาธิบดีเยอรมัน (ในขณะนั้นเป็นพลเอก มีตำแหน่งเป็นแม่ทัพน้อยที่ ๔ ซึ่งเป็นผู้บังคับบัญชาตามลำดับชั้น) ได้รับการปฏิสันฐานโดยดี ต่อมาเมื่อพลเอก ฮินเดนบวร์กลาออกแล้ว พลเอก ซิคฟอนอาร์มิน จึงมาเป็นแม่ทัพน้อยที่ ๔ แทน

เวลารับราชการอยู่ในกองทัพบกเยอรมัน ได้เคยเข้ากระทำการซ้อมรบภายในกองทัพน้อย ๒ ครั้ง และได้เคยเข้าทำการซ้อมรบใหญ่ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินเยอรมัน (วิลเฮลม์ที่ ๒) เป็นผู้อำนวยการซ้อมรบ ๓ ครั้งในการซ้อมรบนั้นได้รับความชมเชยจากผู้บังคับการกรมในเรื่องความสามารถในการต่อสู้ทหารม้าฝ่ายตรงกันข้าม ซึ่งกระทำการโจมตีในเวลานั้น ผู้บังคับการกรมอยู่ ณ ที่นั้นด้วย

วันหนึ่งผู้บังคับการโรงเรียนนายร้อยตำหนิพระยาพหล ฯ ในเรื่องศึกษาวิชาประวัติศาสตร์สากลว่าช่างไม่ดีขึ้น กระทำให้พระยาพหล ฯ เกิดมีมานะตั้งหน้าตั้งตาเรียนจริงจังอย่างยกใหญ่ ครั้นถึงคราวสอบไล่ใหญ่บังเอิญเวลานั้นผู้บังคับการโรงเรียนเดินผ่านไปทางพระยาพหล ฯ ก่อนที่จะเข้าสอบ จึงถามขึ้นว่าจะสอบปากเปล่าในวิชาอะไร พระยาพหล ฯ ตอบว่าจะสอบวิชาประวัติศาสตร์สากล ผู้บังคับการรู้สึกพิศวง ถึงกับกล่าวว่า เขาเคยจำได้ว่าท่านรู้ไม่ดีในวิชานั้น พระยาพหล ฯ ตอบว่าได้เตรียมตัวไว้ดีแล้ว ผู้บังคับการก็ตามเข้าไปฟังการสอบไล่ด้วย การสอบวันนั้นพระยาพหล ฯ ได้คะแนนสอบปากเปล่าในวิชาประวัติศาสตร์

สากลถึง ๘ คะแนน ตรงกับเครื่องหมาย "ดีมาก" ผู้บังคับการโรงเรียนนายร้อยอดที่จะแสดงความปีติด้วยไม่ได้ ถึงกับตบหลังพระยาพหลฯ และชมเชยความอุสาหะต่อหน้ากรรมการ พระยาพหลฯ สอบเขียนได้ ๖ คะแนนรวมเฉลี่ยแล้วได้ ๗ คะแนน ตรงกับเครื่องหมาย "ดี" (เรื่องคะแนนสอบไล่ของนักเรียนนายร้อยนี้ผู้อ่านโปรดเข้าใจว่าคะแนนเต็มของทุกวิชามีเพียง ๙ คะแนน ถ้าใครได้ ๖ คะแนน ก็เป็น "ปานกลาง" ถ้าใครได้ ๗ ก็เป็น "ดี" ถ้าได้สูงกว่านั้นขึ้นไปก็เป็น "ดีมาก" และ "ดีที่สุด" ตามลำดับ)

ในระหว่างรับราชการอยู่ในกองทัพบกเยอรมัน ได้เคยเป็นสมาชิกของสโมสรทหาร สโมสรตฤณมัยจังหวัดมักเดบวร์ก สโมสรแบลลูนมักเดบวร์ก ท่านเคยขึ้นแบลลูนได้แข่งขันครั้ง ๑ ที่เมืองอัลฮัลด์ และโอกาสนั้นท่านฝึกหัดกระทำหน้าที่ผู้ตรวจการณ์ไปด้วยในตัว

เมื่อท่านอยู่ประเทศเยอรมันนั้น เคยมีหมอดูโชคชาตาชาวเยอรมันได้ทำนายโชคชาตาของท่านไว้ ว่าท่านจะเป็นผู้คิดการใหญ่และสำคัญของชาติ กับจะได้เข้าอยู่ในวังใหญ่ด้วย

ครั้นมาบัดนี้ท่านก็ได้ทำการใหญ่ชะนิดถึงต้องสละชีวิตเลือดเนื้อ และก็ได้เข้าประจำอยู่ในวัง เป็นที่ตั้งสำนักงานคณะราษฎรตลอดมาจริงๆ อีกด้วย จึงจัดว่าเป็นนิมิตรอีกอย่าง ๑ ที่ท่านเองก็คงไม่ได้นึกได้ฝันคาดกันกับข้างต้นนั้น

<u>ไปศึกษาที่เดนมาร์ค</u> ในปลายปี พ.ศ. ๒๔๕๕ ท่านได้รับคำสั่งจากเสนาบดีกระทรวงกลาโหมแห่งสยาม ให้ลาออกจากกองทัพบก

เยอรมัน เพื่อให้ไปศึกษาวิชาช่างแสงในประเทศเดนมาร์คต่อไป เมื่อได้ลาออกตามคำสั่งนั้นแล้ว ท่านได้ไปเรียนภาษาเดนมาร์คที่เบอร์ลิตซ์สะกูลในกรุงเบอร์ลิน เพราะเวลานั้นเป็นเวลาว่างจากกิจการใด ๆ เรียนอยู่ประมาณ ๑ ปี จึงไปประเทศเดนมาร์ค ไปอาศัยอยู่ที่บ้านนายร้อยเอกแฮร์เตล ซึ่งเป็นบ้านอยู่ในโรงเรียนเฟรดริคสะแบร์กละล็อตในกรุงโคเป็นเฮเก้น แล้วท่านก็ลงมือศึกษาวิชาชั้นต้นเพื่อเตรียมเข้าศึกษาในโรงเรียนเทฆนิคชั้นสูง ครูที่สอนวิชาต่าง ๆ ให้แก่ท่านนั้นมีรายนามดังนี้ คือ:–

๑. นายพันโท คว๊ร์พ๊อร์สต์ฮันเส้น

๒. นายร้อยเอก เทอร์สเล็พ

๓. นายร้อยโท ยาสเล็พ

๔. นายร้อยโท แอร์ฮอฟ

ณ วาระหนึ่ง ร้อยโท แอร์ฮอฟ ครูวิชาคำนวณ จัดให้มีงานรื่นเริงขึ้นที่บ้านของเขา ได้เชื้อเชิญบรรดามิตรสหายของเขา และนักเรียนไทยไปในงานนั้นด้วย มีหม่อมเจ้าตรีทิเพศพงศ์ เทวกุล กับพระยาพหลฯ (ซึ่งเวลานั้นเป็นร้อยตรี พจน์) หลังจากการเลี้ยงอาหารกันเสร็จแล้วได้มีการสนุกต่าง ๆ แสดงกันขึ้นในหมู่แขกที่ไปนั้น ครูแอร์ฮอฟมีลักษณะรูปร่างสูงใหญ่ ทะมัดทะแมง ได้สำแดงการยกน้ำหนักลูกปืนชะนิดกลมโตประมาณเท่าผลส้มโอขนาดใหญ่ด้วยนิ้วก้อย ครูแอร์ฮอฟสามารถชูนิ้วมือน้อย ๆ อันแยกลูกปืนขนาดใหญ่นั้นขึ้นไปเหนือศีร์ษะได้อย่างสบาย ๆ แล้วก็ขอให้คนอื่น ๆ ซึ่งเป็นฝรั่งด้วยกันลอง

แสดงเอาอย่างดูบ้าง ตลอดจนคนไทยผู้ที่รับเชิญก็ถูกขอร้องให้ลองแสดงเช่นเดียวกัน แต่ก็ไม่มีผู้ใดสามารถยกขึ้นได้อย่างครูแอร์ชอฟ ฯ จึงหันไปถามพระยาพหลฯ ว่าจะหาญยกอย่างเขาได้ไหม? พระยาพหลฯ ตอบว่าได้ แล้วท่านก็รีเข้ายกด้วยนิ้วก้อยน้อย ๆ ของท่านอย่างครูแอร์ชอฟ ท่านพยายามสุดสามารถที่จะยกให้ขึ้นด้วยความมานะยากยั่นโดยใคร่จะเอาชะนะครูดูบ้าง ก็ยกขึ้นไปลอยอยู่ได้เช่นเดียวกัน บรรดามือทุกมือของแขกทุกคนก็ตบประสานขึ้นพร้อมกัน ดังสนั่นด้วยความพออกพอใจยิ่ง ส่วนครูแอร์ชอฟได้ตรงเข้าไปตบหลังพระยาพหล ฯ ๒ – ๓ เปาะ พร้อมกับกล่าวด้วยความปีติเป็นใจความว่า " ความจริงกำลังของเธอไม่ถึงฉันหรอก แต่เธอตั้งใจยกด้วยความยากยั่นจะเอาชะนะฉัน " แล้วก็กล่าวแก่บรรดาแขกทั่ว ๆ ไปว่า ลูกศิษย์คนนี้มีเอนเนอร์ยี่มากแท้ ๆ ความจริงการที่ครูแอร์ชอฟกล่าวว่า พระยาพหล ฯ กำลังน้อย แต่เอาชะนะนั้นถูกแล้ว เพราะปรากฏว่าเช้าวันรุ่งขึ้น นิ้วก้อยของพระยาพหล ฯ ที่ใช้ยกลูกยื่นนั้นบวมอูมทีเดียว

พระยาพหล ฯ ได้ศึกษาอยู่ที่สำนักนั้นประมาณสัก ๑ ปี ซึ่งเป็นเวลาจวนจะสอบไล่เพื่อเข้าโรงเรียนเทฆนิคชั้นสูงอยู่แล้ว ก็ยังเอิญทูลกระหม่อมจักรพงศ์ (เวลานั้นทรงเป็นเสนาธิการทหารบก) ได้มีคำสั่งเรียกให้ท่านกลับมากรุงสยาม เหตุที่ท่านต้องถูกเรียกกลับกลางคันเช่นนี้ ก็เนื่องด้วยเมื่อท่านอยู่ประเทศเยอรมันนี ท่านได้รับเงินจากรัฐบาลสยามพอใช้พอสอย ครั้นไปถึงประเทศเดนมาร์คสี กลับถูกลดลงไปมากกว่าครึ่งจำนวนที่ได้รับในอยู่เยอรมันนี ท่านจึงจำเป็นต้องทำ

หนังสือขอเงินเข้ามาทางกระทรวงกลาโหมของเรา เสด็จในกรมหลวงนครชัยศรีเสนาบดีกระทรวงกลาโหม ก็ทรงเห็นพ้องด้วยทุกประการ และตั้งพระทัยว่าจะเพิ่มให้ตามคำขอ แต่ยังเอิญพระองค์เสด็จสิ้นพระชนม์เสียก่อน ฝ่ายพระยาพหลฯ กับเพื่อนนักเรียนจึงพร้อมใจกันทำหนังสือร้องทุกข์เตือนซ้ำเข้ามาอีก ก็กลับทำให้ทูลกระหม่อมจักรพงศ์ทรงกริ้วถึงกับออกคำสั่งเรียกนักเรียนไทยในเดนมาร์คกลับทั้งหมด แล้วทรงส่งนักเรียนชุดใหม่ออกไปเรียนแทน ยิ่งกว่านั้นทูลกระหม่อมจักรพงศ์ยังได้ทรงรับสั่งว่า นักเรียนพวกเก่าถือว่าเป็นนายทหารเยอรมันมาแล้วจึงทำหัวแข็งกันนัก

รับราชการในสยาม เมื่อพระยาพหลฯ กลับมาถึงประเทศสยามแล้ว ก็ถูกส่งออกไปประจำกรมทหารปืนใหญ่ที่ ๔ จังหวัดราชบุรี ตรงนี้น่าจะกล่าวไว้ให้เข้าใจกันสักเล็กน้อยว่า พระยาพหลฯ เป็นนักเรียนที่รัฐบาลอุส่าห์ส่งข้ามน้ำเค็มออกไปศึกษาวิชาทหาร ณ ต่างประเทศ ครั้นเมื่อกลับเข้ามาถึงประเทศแล้ว ก็ต้องถูกส่งออกไปประจำการทางต่างจังหวัดเป็นคนแรก ผิดกับคนอื่น ๆ ซึ่งเมื่อเรียนจบจากต่างประเทศแล้วพอเข้ามาถึงกรุงเทพฯ ก็ได้เข้าประจำการในกรมเสนาธิการทหารบกบ้าง ประจำกรมจเรต่าง ๆ บ้าง และบ้างก็ประจำกรมทหารซึ่งตั้งอยู่ในกรุงเทพฯ ทั้งนี้มีผู้เชื่อว่าพระยาพหลฯ คงเป็นนักกีฬาพอที่จะคิดเห็นเป็นอย่างอื่น แต่การที่ออกไปอยู่ต่างจังหวัดเช่นนั้น อาจจะกลับเป็นประโยชน์แก่ทางงานของท่านบ้างก็ได้ ในทางผูกพันธ์สามัคคีธรรมกับชาวจังหวัดนั้นด้วย

ท่านได้เข้ารับราชการประจำกรมทหารบกราบทหารราบที่ ๔ เมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๗ ได้รับยศเป็นร้อยโท รับเงินเดือนอัตราร้อยโทชั้น ๓ กับเงินเพิ่มพิเศษ (ค่าวิชาที่ศึกษามาจากต่างประเทศ) อีก ๑๐๐ บาท รวมเป็นเงินเดือน ๆ ละ ๑๙๕ บาท

ระหว่างเวลาที่ท่านอยู่ในประเทศเยอรมันนี ท่านอุตส่าห์กระเหม็ดกระแหม่เก็บเงินเดือนของท่านไว้ทีละเล็กละน้อย แล้วก็มอบให้เพื่อนฝรั่งคนหนึ่งทำงานอยู่ในธนาคารมักเคยวร์ก เป็นผู้จัดการฝากธนาคารไว้ให้ในนามของท่าน ครั้นเมื่อท่านกลับก็ได้ถอนมาด้วย นำมาแลกเงินในเมืองไทยได้ประมาณ ๘๐๐ บาท เงินจำนวนนี้แหละที่ได้เป็นต้นทุนสำหรับท่านตั้งเนื้อตั้งตัวในคราวออกไปรับราชการที่ราชบุรี คือท่านได้จัดซื้อเครื่องแบบ และเครื่องประดับประดาบ้านที่พักในกองทหาร คงมีเหลืออยู่บ้างเล็กน้อยท่านก็ได้นำฝากคลังออมสินที่จังหวัดราชบุรี อนึ่งเมื่อท่านกลับจากต่างประเทศมาถึงกรุงเทพ ฯ แล้วปรากฏว่าท่านมิได้รับเงินช่วยเหลือจากผู้หนึ่งผู้ใดเลย นอกจากจำนวน เงินอันเกิดจากน้ำพักน้ำแรงของตนเองเท่านั้นแท้ ๆ ทีเดียว

ในเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๕๘ ท่านได้เลื่อนชั้นเงินเดือนขึ้นรับในอัตราร้อยโท ชั้น ๑ กับเงินเพิ่มพิเศษอีก ๑๐๐ บาท รวมเป็นเงินเดือน ๆ ละ ๒๑๕ บาท ในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๘ ได้รับคำสั่งให้ย้ายไปรับราชการในตำแหน่งผู้บังคับกองร้อยที่ ๒ ในกรมทหารปืนใหญ่ที่ ๒ ซึ่งตั้งอยู่ที่ตำบลบางซื่อในกรุงเทพ ฯ (เดี๋ยวนี้เป็นกองพันทหารปืนใหญ่ที่ ๒) ณ เวลานั้นกรมนี้เป็นกรมทหารปืนใหญ่ที่เทียมลากด้วย

ม้าฉะเพาะกรมเดียวเท่านั้น จึงได้รับฉายาว่า กรมครู และก็ในปีนั้นเอง ทหารปืนใหญ่กรมนี้ยิงปืนเล็กแข่งขันได้รับโล่ห์หลวง พระยาพหล ฯ จึงนำกองร้อยปืนใหญ่เทียมลากเข้าไปในพระราชวังดุสิต ณ หน้าพระที่นั่งอภิเศกดุสิต แล้วเชิญโล่ห์หลวงขึ้นยนรถลากปืนใหญ่กระทำการเดินสวนสนามผ่านหน้าพระที่นั่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๕๙ ท่านได้เลื่อนยศเป็นร้อยเอก และรับเงินเดือนอัตราร้อยเอกชั้น ๓ กับเงินเพิ่มพิเศษอีก ๓๐๐ บาท รวมเป็นเงินเดือน ๆ ละ ๒๓๕ บาท ในระหว่างนั้นได้มีพิธีฉลองพระที่นั่งอนันตสมาคม ซึ่งเป็นพิธีใหญ่งานหนึ่ง กองร้อยปืนใหญ่ซึ่งอยู่ในบังคับบัญชาของพระยาพหล ฯ ก็ได้รับคำสั่งให้ไปทำการยิงคำนับ (สลุต) ในพระราชพิธีนั้นด้วย

ในเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๖๐ ท่านได้เลื่อนชั้นเงินเดือนขึ้นรับอัตราร้อยเอกชั้น ๒ กับเงินเพิ่มพิเศษอีก ๓๐๐ บาท รวมเป็นเงินเดือน ๆ ละ ๒๔๔ บาท และได้รับบรรดาศักดิ์เป็น หลวงสรายุทธสรสิทธิ์ ในคราวเดียวกันนั้นด้วย

<u>**เมื่อสยามประกาศสงคราม**</u> ในวันที่ ๒๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๐ ประเทศสยามได้เริ่มประกาศสงครามกับประเทศเยอรมันนีและออสเตรีย ฮังการี พระยาพหล ฯ ได้รับคำสั่งให้ไปกระทำหน้าที่เป็นผู้ช่วยผู้บังคับบัญชากองรักษาการ อารักขาสถานทูตเยอรมันในกรุงเทพ ฯ ด้วย ครั้นในเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๐ ท่านได้รับคำสั่งให้ย้ายไป

เป็นผู้บังคับการกรมทหารปืนใหญ่ที่ ๙ ณจังหวัดฉะเชิงเทรา พอถึงเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๖๓ ก็ได้เลื่อนชั้นเงินเดือนขั้นร้อยอัตราร้อยเอกชั้น ๓ กับเงินเพิ่มพิเศษอีก ๑๐๐ บาท รวมเป็นเงินเดือนๆ ละ ๒๖๐ บาท

ในปีนั้นเองท่านได้นำกรมทหารปืนใหญ่ที่ ๙ ไปรวมทำการฝึกซ้อมยิงปืนใหญ่กับ กรมทหารปืนใหญ่ที่ ๕ ใน บังคับบัญชาของพันตรีหลวงตะยะฤทธิวงศ์ ที่สนามยิงปืนใหญ่โคกกระเทียมขึ้นอยู่ในความอำนวยการของพลตรี หม่อมเจ้าทศศิริวงศ์ ผู้บัญชาการกองพลที่ ๕

ครั้นถึงเวลายกกองกลับจากการฝึกซ้อม ยิงปืนใหญ่ที่โคกกระเทียมท่านได้นำกรมทหารปืนใหญ่ที่ ๙ เดินจากบ้านภาชีผ่านหมู่บ้านหนองแค บ้านวังหมู บ้านนานควนายก ไปสมทบกำลังกับกองพลที่ ๙ เพื่อทำการซ้อมรบ ณ บริเวณบ้านทัพโนนหอมอีกด้วย ระหว่างเดินทางต้องเดินเวลาค่ำคืนบ้าง เวลากลางวันบ้าง บุกบั่นเรื่อยไปจนตลอดทาง เมื่อเสร็จจากการซ้อมรบแล้ว ท่านได้นำกองทหารไปถางดงพระรามเพื่อทำการปลูกสร้างโรงทหาร ท่านและทหารได้ทำการบุกบั่นพื้นถางสถานที่อันเป็นดงเป็นป่าอยู่ราว ๑๕ วันจึงสำเร็จ ภายหลังได้ยกกองไปถางต่ออีก จนเมื่อไปตั้งกองทหารอยู่ที่นั่นแล้วก็ยังถางอยู่เรื่อย ๆ ไปจนกระทั่งเรียบร้อย แล้วก็นำทหารในกรมทหารปืนใหญ่ที่ ๙ ข้ามฟากแม่น้ำปราจีณออกเดินทาง ตั้งแต่เวลา ๑๕.๐๐ น. (เวลาบ่ายสามโมง) ผ่านบ้านโคกปีป บ้านต้นโพ ศรีมหาโพธิ์ พอเวลาประมาณ ๒๔.๐๐ น. (สองยาม) จึงไปถึงเมืองพนมและให้ยกกองเข้าพักแรมอยู่ ณ ที่นั่นครึ่งราตรี ต่อรุ่งเช้าจึงได้นำกองทหารออกเดิน

ไปยังจังหวัดฉะเชิงเทรา ในการเดินทางคราวนี้ ท่านเพื่อจะทำการทดลองดูว่าในการเดินทางจากปราจิณบุรี ถึงฉะเชิงเทรานั้นจะต้องใช้เวลาสักเท่าใด และเพื่อจะได้รู้จักเส้นทางไว้ด้วย เมื่อถึงคราวจำเป็นก็จะได้นำทหารไปได้สะดวกไม่หลงทาง

ในปี พ.ศ. ๒๔๖๑ พระยาพหลฯ ได้รับคำสั่งให้ย้ายกรมทหารปืนใหญ่ที่ ๘ ไปตั้งที่ดงพระราม ซึ่งได้แผ้วถางไว้แล้ว ท่านประจำอยู่ที่ดงพระรามประมาณ ๔ เดือน ก็ได้รับคำสั่งให้ย้ายกลับเข้ามาเป็นผู้บังคับการกรมทหารปืนใหญ่ที่ ๒ ตำบลบางซื่อ

ในวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๒ ท่านได้รับคำสั่งให้เลื่อนยศเป็นพันตรี ได้รับเงินเดือนรวมทั้งเงินเพิ่มพิเศษด้วยเป็นเดือนละ ๒๙๐ บาท

นิมิตรประหลาดในญี่ปุ่น ในวันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๒ ท่านได้รับคำสั่งให้ไปรับราชการ ในกรมจเรทหารปืนใหญ่ในกระทรวงกลาโหม เพื่อเตรียมตัวเตรียมการที่จะออกไปรับราชการ ณ ประเทศญี่ปุ่น ในอันที่จะได้ไปทำการผลัดเปลี่ยนหน้าที่พลตรี พระยาอินทรวิชิตซึ่งเวลานั้นเป็นหัวหน้าออกไปทำการตรวจรับปืนใหญ่คันเป็นราชการพิเศษ ณ ประเทศญี่ปุ่น การไปราชการพิเศษของพระยาพหลฯ ครั้งกระนั้นนอกจากจะได้ออกไปเป็นผู้ตรวจรับปืนใหญ่แล้ว ยังได้มีโอกาสไปดูกิจการทหารต่าง ๆ ของกองทัพบกญี่ปุ่นด้วย เช่นการฝึกซ้อมยิงปืนใหญ่การฝึกหัดเข้าสนามยุทธของทหารปืนใหญ่ญี่ปุ่น ระเบียบการทหารภายในกรมกองหลายแห่ง กับทั้งได้ดูการซ้อมรบใหญ่อีกด้วย ซึ่งนับว่าเป็นประโยชน์แก่ราชการทหารของประเทศสยามเป็นอย่างยิ่ง

ในระหว่างเวลาที่ท่านประจำราชการพิเศษอยู่ในประเทศญี่ปุ่นคราวนั้น มีกรณีย์สำคัญอันแปลกประหลาดอย่างหนึ่ง ซึ่งนับว่าเป็นนิมิตรแสดงดาวประจำชีพของท่านให้ปรากฏแก่ชาวญี่ปุ่น และแก่ตัวพระยาพหล ฯ เอง

วันหนึ่งพระยาพหลพลพยุหเสนา ได้ไปเห็นอนุสสาวรีย์ของรัฐบุรุษญี่ปุ่นผู้หนึ่ง คือบารอนไสโก (Saigo) ผู้ซึ่งได้รวบรวมกำลังจัดการเปลี่ยนแปลงการปกครองแผ่นดินประเทศญี่ปุ่น โดยดำเนินนโยบายปราบอำนาจของโชกุน (ตำแหน่งคล้ายผู้บงการประเทศ (Dictatorship)) เมื่อปราบโชกุนลงสำเร็จแล้ว ก็จัดการอัญเชิญพระเจ้าแผ่นดินให้อยู่ใต้รัฐธรรมนูญ ประเทศญี่ปุ่นก็ประสพยุคแห่งความเจริญรุ่งเรืองมั่นคงตราบเท่าทุกวันนี้ ในชั้นต้นพระยาพหล ฯ หารู้จักบารอนไสโกไม่ จึงถามล่ามประจำตัวของท่านว่าเป็นใคร และมีอนุสนธิมาอย่างไร ล่าม (นายทหารญี่ปุ่น คือร้อยเอก อะมะทัตสุ เคยเข้ามาเมืองไทยครั้งหนึ่งเหมือนกัน) ได้บรรยายและชี้แจงเรื่องราวของรูปอนุสสาวรีย์ให้พระยาพหล ฯ ฟังตั้งแต่ต้นจนอวสาน และเมื่อเล่าจบแล้ว ล่ามได้กล่าวอย่างหน้าจริงตาจริงว่า "รูปนี้ช่างคล้ายท่านมาก บางทีต่อไปเบื้องหน้าท่านจะได้เป็นอย่างคนนี้บ้างกระมัง"

ครั้นต่อจากนั้นมาพระยาพหล ฯ กับนายทหารญี่ปุ่นผู้เป็นล่ามได้ไปในการซ้อมรบใหญ่ด้วยกันอีก เมื่อเสร็จการซ้อมรบกันแล้ว ได้มีการตรวจพลสวนสนาม พระยาพหล ฯ ได้ขึ้นม้าเข้าขะบวนตามเสด็จสมเด็จพระยุพราชญี่ปุ่น (พระบรมราชาธิราช ปรัตยุบันนี้) ไปในการตรวจพล

สวนสนามด้วย พอพระยาพหลฯ กระโดดขึ้นม้าขากางเกงข้างซ้ายของท่านก็ขาดแคว่กที่ตรงหน้าขาซ้าย ท่านต้องใช้มือซ้ายยึดรอยกางเกงขาด คงใช้มือขวาถือบังเหียนแต่ข้างเดียว แต่เผอิญขณะนั้นหามีผู้ใดสังเกตเห็นไม่ จึงเป็นอันว่าไม่ทำให้ผู้ใดมีความรู้สึกผิดแผกไปอย่างใดเลย

ครั้นเมื่อเสร็จการตรวจพลสวนสนามแล้ว พระยาพหลฯ ได้รับเชิญของเศรษฐีชาวญี่ปุ่นผู้หนึ่ง ซึ่งเป็นหลานชายบารอนไสโก ผู้ที่มีรูปอนุสสาวรีย์ไว้นั้น เศรษฐีผู้นั้นเป็นนายทหารแผนกสัสดี พระยาพหลฯ รู้สึกตนว่านุ่งกางเกงขาดจะไปในการเชิญก็ดูจะรุ่มร่าม จึงบอกกับนายทหารผู้ที่เป็นล่ามมีใจความว่า "ข้าพเจ้าเห็นจะไปบ้านที่เขาเชิญและไปรับพระราชทานเลี้ยงของสมเด็จพระยุพราช ไม่ได้ เสีย แล้ว เพราะขากางเกงได้ขาดในเวลาขึ้นม้า"

ผู้เป็นล่ามนิ่งนึกตรึกตรองอยู่ครู่หนึ่ง แล้วจึงไปขอยืมเสื้อกันหนาวของเพื่อนนายทหารผู้หนึ่งมาคลุมให้พลางบอกว่า "ถ้ามีใครถามก็ให้บอกกับเขาว่า ท่านทนอากาศหนาวไม่ได้ก็แล้วกัน" ในที่สุดเขายังได้กล่าวต่อไปว่า "เขาชอบพอกับนายพันโทบารอนไสโกเป็นอย่างดี" เมื่อไปถึงบ้านของบารอนไสโกแล้ว เขาจะช่วยออกปากขอยืมกางเกงของผู้นั้นมาให้สรวม ถึงแม้จะมีแถบสีแดงขนาดเล็ก ติดอยู่ ที่กางเกงก็เห็นจะไม่มีใครสังเกตสังกาได้ว่า เป็นกางเกงเครื่องแบบของไทยหรือญี่ปุ่น เพราะสีผ้าเป็นสีกากีแกมเขียวคล้ายคลึงกันมาก

ครั้นพากันไปถึงบ้านเศรษฐีผู้นั้นแล้ว ก็มีการเลี้ยงอาหารกันตาม

แบบอุทยานสโมสร นายทหารญี่ปุ่นที่เป็นล่ามจึงหาโอกาสแอบเข้าไปกระซิบบอกกับนายพันโทบารอนไสโก ๆ ก็ยินดีนำพระยาพหล ฯ เข้าไปในห้องนอนของเขา แล้วหยิบกางเกงสีกากีแกมเขียว ซึ่งเป็นเครื่องแบบของญี่ปุ่นมาส่งให้ และขอให้จัดการเปลี่ยนเสียใหม่ในห้องนั้น กางเกงตัวนั้นช่างเหมาะเจาะแท้ ๆ ที่เดียวราวกับช่างได้วัดตัวไว้

เมื่อสรวมกางเกงใหม่เสร็จแล้ว พระยาพหล ฯ ก็เดินออกมานอกห้องพบกับนายทหารญี่ปุ่นผู้เป็นล่าม นายทหารผู้นั้น เมื่อ ได้ เพ่งพิศดูพระยาพหล ฯ ด้วยความสนเท่ห์แล้วก็กล่าวว่า "ท่านสรวมกางเกงตัวนี้ได้เหมาะเจาะจริง หน้าแปลกประหลาดแท้ ภายหน้าท่านคงจะได้เป็นบารอนไสโกแน่ ๆ" ครั้นเสียงดูกันเป็นที่รื่นเริงเสร็จ และพอดีได้เวลาจะไปรับพระราชทานเลี้ยงแล้ว พระยาพหล ฯ กับล่ามก็พากันไปในวันนั้นพระยาพหล ฯ ได้รับพระราชทานถ้วยเหล้าสาเกลายทองหนึ่งถ้วย ซึ่งมีตราดอกเบญจมาศ สีสด และงาม กับ ได้ รับ พระราชทาน เหล้าสาเกโดยพวกกรมวังรินให้หนึ่งถ้วย เพื่อดื่มถวายพระพรฉะเพาะพระภักตร์สมเด็จพระยุพราช ครั้นเสร็จการเลี้ยงแล้วพระยาพหล ฯ กลับถึงโฮเต็ลที่พัก และได้จัดการห่อกางเกงตัวที่ขอยืมมาจากบ้านนายพันโทบารอนไสโกนั้นส่งกลับคืนไปตามเดิม

<u>กลับจากญี่ปุ่น</u> เรื่องที่กล่าวมาแล้วตอนต้น นับว่าเป็นนิมิตรซอยกลอยู่บ้าง ซึ่งในบัดนี้พระยาพหล ฯ ได้มากระทำการเปลี่ยนแปลงการปกครองแผ่นดิน อันเป็นลักษณะคล้ายคลึงกันมาก โดยพระยาพหลฯ อาจมิได้นึกฝันว่าจะเป็นไปได้เช่นนั้นก็ได้

ในการที่พระยาพหล ฯ ไปราชการพิเศษ ณ ประเทศญี่ปุ่นคราวนั้น ท่านได้รับพระราชทานตราทิพยสมบัติชั้น ๔ จากราชาธิราช ประเทศญี่ปุ่นด้วย

ในเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๖๔ ท่านได้กลับจากประเทศญี่ปุ่น แล้วเข้าประจำกรมจเรทหารบกใหญ่ รับอัตราพันตรี ชั้น ๒ กับเงินเพิ่มพิเศษ ๑๐๐ บาท รวมเป็นเดือนละ ๓๒๐ บาท

วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๕ ได้รับอัตราพันตรี ชั้น ๑ กับเงินเพิ่มพิเศษ ๑๐๐ บาท รวมเป็นเดือนละ ๓๖๐ บาท

วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๖ ได้เลื่อนยศเป็นพันโท และรับเงินเดือนอัตราพันโท ชั้น ๓ กับเงินเพิ่มพิเศษ ๑๐๐ บาท รวมเป็นเดือนละ ๔๐๐ บาท

วันที่ ๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๖ ได้เลื่อนบรรดาศักดิ์ เป็นพระสรายุทธสรสิทธิ์

วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๘ ได้รับเงินเดือนอัตราพันโท ชั้น ๒ กับเงินเพิ่มพิเศษ ๑๐๐ บาท รวมเป็นเดือนละ ๔๔๐ บาท

วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๙ ได้รับคำสั่งให้ย้ายไปเป็นผู้อำนวยการแผนกโรงเรียนทหารบกใหญ่ที่โคกกระเทียม จังหวัดลพบุรี

วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๐ ได้รับอัตราเงินเดือนพันโท ชั้น ๑ กับเงินเพิ่มพิเศษ ๑๐๐ บาท รวมเป็นเดือนละ ๕๐๐ บาท และย้ายไปรับราชการในตำแหน่งอาจารย์ใหญ่ฝ่ายวิชาทหารกรมยุทธศึกษาทหารบก

วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๑ ได้เลื่อนยศเป็นพันเอก

วันที่ ๒๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๑ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาพหล ฯ เป็นราชองครักษ์เวร

<u>ตามเสด็จชะวา</u> เมื่อวันที่ ๒๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๒ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาพหล ฯ ตามเสด็จพระราชดำเนินในคราวประพาสสิงคโปร์ ชะวาและบาหลี ในหน้าที่ราชองครักษ์ประจำ ซึ่งนับว่าเป็นราชการพิเศษอีกคราวหนึ่ง เมื่อเสด็จกลับมาถึงพระนครแล้ว พระยาพหล ฯ ได้รับพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์ ชั้น ๔ กับแหนบพระบรมนามาภิไธยย่อ ชั้น ๒ จากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๓ ได้รับเงินเดือนอัตราพันเอก ชั้น ๒ เดือนละ ๕๕๐ บาท

วันที่ ๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๓ ได้รับคำสั่งให้ย้ายไปเป็นจเรทหารบกใหญ่

วันที่ ๑๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๓ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาพหล ฯ ไปประจำอยู่กับคณะทูตที่เข้ามาเยี่ยมพระนคร ซึ่งมีท่านยองเคียร์เดอกราฟฟ์ ผู้สำเร็จราชการเนเดอร์แลนด์อินเดียเป็นหัวหน้า ทั้งนี้ก็ต้องนับว่าเป็นราชการพิเศษด้วยเหมือนกัน และเนื่องด้วยราชการพิเศษนั้นเอง พระยาพหล ฯ ได้รับตราออเรนจ์นัสเซาน์ ชั้น ๓ ด้วย

วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๔ ได้รับเงินเดือนอัตราพันเอก ชั้น ๑ เดือนละ ๖๐๐ บาท ครั้นได้รับเพียงเดือนเดียวก็ถูกลด คือเบิก ๖๐๐ บาท แล้วหักออกเสีย ๕๐ บาท คงได้รับเพียง ๕๕๐ บาทเท่านั้น เพราะเนื่องจากการเงินของรัฐบาลขาดแคลนลง

วันที่ ๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๔ ได้เลื่อนบรรดาศักดิ์ขึ้นเป็นพระยาพหลพลพยุหเสนา

<u>ถูกลดตำแหน่ง</u> พระยาพหลฯ เคยประจันหน้ากับโรคอันตรายมาแล้ว เคยต่อสู้กับโชคร้ายมาแล้ว ซึ่งแต่ละครั้งหน้ากลัวถึงชีวิตและทุพพลภาพ แต่โชคชะตาของท่านอยู่เหนือสิ่งเหล่านั้น และเป็นโชคของประชาชนชาวสยาม ๑๒ ล้านคน ที่จะได้รู้จักกับการมีรัฐธรรมนูญใช้ในบ้านเมืองเยี่ยงอารยะประเทศทั้งหลาย ท่านจึงได้หลุดพ้นจากบ่วงภยันตรายต่าง ๆ มาเป็นเปราะ ๆ แต่กระนั้นก็ยังมาประสพกับการถูกลดตำแหน่งอีก คือเมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ ๒๔๗๕ พระยาพหลฯ ถูกลดตำแหน่งลงมาเป็นรองจเรทหารบก โดยมิได้มีความผิดสถานใดเลย นัยว่าเนื่องจากไม่มีตำแหน่งจะให้ท่าน ในเรื่องนี้พระยาพหลฯ มิได้มีความน้อยกอน้อยใจแต่อย่างใดเลย กลับปรากฏว่าท่านรู้สึกดีใจเสียอีก เพราะจะได้มีโอกาสทำการตรวจตรากิจการได้ทุกเหล่าทุกชะนิด เพื่อเป็นความสะดวกและเป็นประโยชน์แก่นโยบาย ที่จะดำเนินการเปลี่ยนแปลงการปกครองแผ่นดินสยามให้เป็นไปอย่างงดงาม และละมุนละม่อมเรียบร้อย ซึ่งพระยาพหลฯ ได้ร่วมคิดเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกับเพื่อนร่วมตายของท่านมาช้านานแล้ว

<u>ทำการกู้ชาติ</u> ก่อนอื่นควรทราบนิสสัยใจคอตามลักษณะรูปร่างหน้าตาของพระยาพหลฯ บ้าง ตามที่ปรากฏอยู่ในประวัติของท่านผู้นี้แล้วตามลำดับมา พระยาพหลฯ ผู้นี้ ถ้าผู้ใดเคยเข้าใกล้ชิดถึงกับได้สนทนากันกับท่านแล้ว คงมีหลายคนออกปากว่า ท่านผู้นี้มีอาการ

แม้นผู้หญิง เพราะกิริยาอาการท่าทางอ่อนน่วมละมุนละไม วาจาอ่อนโยนยิ้มย่อง จังหวะของคำพูดไม่ช้าไม่เร็ว แต่มีกลเม็ดขบขันน่าฟัง ซึ่งเกิดแต่ความสุขุมรอบคอบชวน ให้น่าเคารพนับถือ และน่ารักใคร่ยิ่งนัก (นายทหารชั้นผู้ใหญ่และเป็นคนสำคัญผู้หนึ่งกล่าวว่า "พระยาพหลฯ ผู้นี้เห็นนัยตาหรี่ ๆ เสมอ ต่อพอลืมตาขึ้นสิ้นสมัย ประชาชนตื่นเต้นทั้งบ้านทั้งเมือง")

ข้อนี้ย่อมพิสูจน์ให้เห็นได้ว่าพระยาพหลฯ มีนิสสัยใจคอเยือกเย็น และสุภาพเพียงไร แต่น้ำใจของท่านแข็งกล้าประดุจเหล็กเพ็ชร์ ด้วยเหตุนี้และด้วยความพร้อมเพรียงของผู้รักชาติยิ่งกว่าชีวิต ซึ่งได้ร่วมคิดกันกับท่าน

ครั้นวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕ ตรงกับวันศุกร์แรม ๖ ค่ำ เดือน ๗ ปีวอก จุลศักราช ๑๒๙๔ ร.ศ. ๑๕๑ เวลา ๔ นาฬิกา พันเอก พระยาพหลพลพยุหเสนา จึงได้ออกจากบ้านพร้อมด้วยความตั้งใจยอมเสียสละชีวิตเลือดเนื้อบ้านช่องและครอบครัว ดวงจิตมุ่งตรงไปยังจุดสำคัญ คือชุมพลโดยมิได้มีอาการเหลียวหลังพว้าพวังสิ่งใดเลย พอได้ฤกษ์เวลา ๕ นาฬิกา ก็สั่งเคลื่อนขะบวนแยกย้ายออกกระทำการตามที่ได้กำหนดไว้แล้วทุกประการ กิจจานุกิจได้ดำเนินไปโดยรวดเร็วฉับพลัน เพราะบรรดาผู้ร่วมคิดประหนึ่งกับชีวิตเดียวกันกับท่านนั้นต่างเข้าใจหน้าที่ของตนอยู่แล้วเป็นอันดีเลิศ และได้พร้อมใจกันปฏิบัติงานในหน้าที่ไปโดยปราศจากความสะทกสะท้านแม้แต่น้อย ดังนั้นจึงทำการอันสำคัญมหึมานี้สำเร็จลงได้ภายในเวลา ๒ ชั่วโมงเท่านั้นเอง

ในขณะที่กระทำการเปลี่ยนแปลงการปกครองแผ่นดินนี้ บรรดาเพื่อนร่วมตายของพระยาพหล ฯ ได้พร้อมใจกันยกพระยาพหล ฯ ขึ้นเป็นผู้รักษาพระนครฝ่ายทหาร จัดการรักษาความสงบราบคาบแห่งบ้านเมือง และร่วมมือกับฝ่ายพลเรือนดำเนินนโยบายให้กิจการลุล่วงเป็นสัมฤทธิ์ผลไปได้โดยสุขสันติทั้งมวล (ดังปรากฏพฤตติการณ์ประจักษ์แจ้งแก่ตาชาติมาตั้งแต่ต้นเป็นอันดับ) ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงลงพระบรมนามาภิไธยในพระราชบัญญัติธรรมนูญการปกครองแผ่นดินสยามชั่วคราว พุทธศักราช ๒๔๗๕ เมื่อวันที่ ๒๗ มิถุนายน พ.ศ.๒๔๗๕ พอรุ่งขึ้นวันที่ ๒๘ ประชาชนพลเมืองสยามก็ชักธงไชโยให้แก่รัฐธรรมนูญสยามทั่ว ๆ ไป ในบ่ายวันนั้นเองสภาผู้แทนราษฎรซึ่งมีสมาชิก ๗๐ นาย ที่ผู้รักษาพระนครได้ตั้งขึ้นได้เปิดประชุมเป็นปฐมวาร ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม โอกาสนี้แหละพระยาพหล ฯ ได้กล่าวสุนทรพจน์เปิดสภาผู้แทนราษฎรอย่างจับใจ ได้กล่าวถึงการกระทำ และความประสงค์ในการเปลี่ยนแปลงการปกครองแผ่นดินมาโดยตลอด ในที่สุดพันเอก พระยาพหลพลพยุหเสนาผู้รักษาพระนครฝ่ายทหารก็ได้มอบหน้าที่การปกครองแผ่นดินสยามให้แก่รัฐสภาแห่งราษฎรสยามด้วยน้ำใสใจจริง และด้วยดวงวิญญาณอันบริสุทธิ์แท้ทีเดียว

ณ ท่ามกลางที่ประชุมสภาผู้แทนราษฎร ได้ลงมติพร้อมกันให้พระยาพหล ฯ เป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรผู้หนึ่ง แทนสมาชิกที่ขาดอัตราไปจาก ๗๐ นาย ในชั้นต้นพระยาพหล ฯ หายอมรับไม่ เพราะตั้งใจจะเป็นผู้ก่อให้เพื่อสานกันต่อไปเท่านั้น แต่เมื่อสมาชิกได้ให้เหตุผลอัน

เป็นการสมควรที่ท่านต้องรับ ท่านจึงจำเป็นต้องรับเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรด้วยผู้หนึ่ง กับประธานคณะกรรมการราษฎรได้เลือกพระยาพหลฯ เป็นสมาชิกในคณะกรรมการ ราษฎรด้วย อีก ตำแหน่งหนึ่ง ในวาระเดียวกันนั้น

ต่อมาเมื่อสภาผู้แทนราษฎร ได้จัดโครงการ กระทรวงกลาโหมขึ้นใหม่แล้ว พระยาพหลฯ ก็ได้รับคำสั่งให้เป็นผู้บัญชาการทหารบกต่อมา

วันที่ ๒๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๕ ได้รับตำแหน่งพิเศษเป็นกรรมการกลางกลาโหม เดือนสิงหาคมพ.ศ. ๒๔๗๕ จึงได้รับตำแหน่งเป็นผู้บัญชาการทหารบก วันที่ ๑๐ ธันวาคม พ.ศ ๒๔๗๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เป็นรัฐมนตรี เมื่อคราวพระยามโนฯ ทำการยึดสภาผู้แทนราษฎร ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เป็นรัฐมนตรีอีก เมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๖

ภายในเดือนมิถุนายน แต่ก่อนวันที่ ๒๐ ของเดือนนั้น พ.ศ ๒๔๗๖ ได้กราบถวายบังคม ลาออกจาก ราชการ เป็นนายทหาร กองหนุน และมุ่งหมายจะไม่ทำการเกี่ยวข้องกับหน้าที่ราชการแต่อย่างใด แต่ถูกเหตุการบังคับให้จัดการเปลี่ยนคณะรัฐบาล เพื่อให้กลับใช้รัฐธรรมนูญโดยบริบูรณ์ จึงเชิญนายทหารซึ่งเป็นผู้บังคับกองพันมาปรึกษา ก็ได้รับคำแนะนำว่าควรจะทำการปฏิวัติอีกครั้ง การปกครองของเราจะได้เดินเข้าสู่วิถีทางแห่งรัฐธรรมนูญ และขอร้องให้เป็นผู้นำอีก

วันที่ ๒๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๖ เวลาย่ำรุ่งได้กระทำการปฏิวัติเป็นผลสำเร็จอีกครั้งหนึ่ง โดยมิได้มีการนองเลือดเลย นับแต่นั้นมา

การปกครองประเทศก็ดำเนินเข้าสู่วิถีทางแห่งรัฐธรรมนูญ ตลอดมาจนทุกวันนี้

วันที่ ๒๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๖ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นนายกรัฐมนตรีชั่วคราว เพื่อบริหารราชการแผ่นดินไปจนกว่าจะเปิดสภาฯ และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นผู้บัญชาการทหารบกต่อไป ในวันที่ ๒๔ เดือนเดียวกันนี้ เมื่อครบกำหนด ๑๕ วันแล้วได้กราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรี เพราะไม่สันทัดในวิชาการเมือง แต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นนายกรัฐมนตรีต่อไป โดยได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ ม.จ. วรรณไวทยากร วรวรรณ เป็นที่ปรึกษา ทั้งสภาผู้แทนราษฎรก็ได้แสดงความไว้วางใจด้วย จึงได้รับตำแหน่งนายกรัฐมนตรีต่อมา

วันที่ ๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๖ เป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรประเภทที่ ๒

วันที่ ๑๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๖ เปิดสภาผู้แทนราษฎรแล้วได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้คงเป็นนายกรัฐมนตรีต่อไปอีก เพราะมีรับสั่งในลายพระราชหัตถเลขาว่า "ทรงไว้วางพระราชหฤทัย" โดยทรงรู้สึกว่าเป็นที่ไว้วางใจของประชาชน จึงต้องรับตำแหน่งนายกรัฐมนตรีต่อไป ทั้งรับตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย กับเป็นนายกกรรมการรักษาพระราชบัญญัติระเบียบข้าราชการพลเรือนอีกด้วย

วันที่ ๒๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๖ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นผู้บังคับการมณฑลทหารบกที่ ๑

วันที่ ๑๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๖ เป็นประธานกรรมการสอบสวนเศรษฐกิจ

เมื่อวันที่ ๒๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๖ ได้ลาออก จาก ตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงธรรมการ เพื่อเปิดโอกาสให้ผู้อื่นได้เข้ารับตำแหน่งแทนที่ เพราะปรากฏว่าพระสารสาสน์ประพันธ์ ซึ่งเป็นผู้ช่วยอยู่นั้น มีความสามารถพอที่จะว่าการกระทรวงธรรมการได้ และจะทำให้การศึกษาก้าวหน้า และทั้งประสาน กิจการทาง พระศาสนา ให้ดำเนินสอดคล้องกันไปกับการอบรมพลเมืองได้ดีด้วย และวันเดียวกันนั้นได้ลาออกจากรัฐมนตรีว่าการ กระทรวงมหาดไทย เพื่อ ให้หลวงประดิษฐ์มนูธรรมเข้ารับหน้าที่นี้ต่อไป เพราะเป็นผู้ที่จะเข้าจัดการปกครองแบบเทศบาล ซึ่งเป็นการปกครองที่จะทำให้ประเทศรุ่งเรืองได้เร็วและทันสมัย

ตั้งแต่วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๗ ต่อมา คงรับ ราชการในตำแหน่งนายกรัฐมนตรี รัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม ผู้บัญชาการทหารบก และประธานกรรมการศาลพิเศษ

วันที่ ๑๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๗ ได้รับตำแหน่งเป็นนายกกิตติมศักดิ์ของ คณะกรรมการ ตามพระราช บัญญัติ มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง

วันที่ ๑๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๗ เป็นประธานคณะกรรมการคลัง

ครั้นวันที่ ๑๖ กันยายน พ.ศ. ๒๔๗๗ สภาผู้แทนราษฎรไม่ยอมลงมติเห็นชอบด้วยสัญญาจำกัดยาง คณะรัฐบาลจึงลาออก ทั้งคณะ

ฉะนั้นจึงได้ออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรีและรัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม แต่ได้รักษาหน้าที่ดังกล่าวแล้วตลอดมาจนถึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งคณะรัฐมนตรีขึ้นใหม่

เมื่อวันที่ ๒๒ กันยายน พ.ศ. ๒๔๗๗ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้รับตำแหน่งนายกรัฐมนตรีอีก และได้เข้ารับหน้าที่รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศอีกตำแหน่งหนึ่ง ส่วนทางราชการประจำคงเป็นผู้บัญชาการทหารบกตามเดิม ส่วนตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหมนั้น เห็นว่า จอมพล แปลก พิบูลสงคราม มีวุฒิสามารถสมควรจะดำรงตำแหน่งนั้นสืบไป

วันที่ ๓ สิงหาคม พ.ศ ๒๔๗๘ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลังอีกตำแหน่งหนึ่ง

วันที่ ๑๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๐ ได้รับพระราชทานยศเป็นนาวาเอก และนาวาอากาศเอก

วันที่ ๘ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๘๐ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เป็นนายกรัฐมนตรี

วันที่ ๑๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๘๐ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงเกษตราธิการ

วันที่ ๒๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๐ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นนายกรัฐมนตรี

วันที่ ๑๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๘๐ ได้รับแต่งตั้งให้เป็นจเรทหารทั่วไป

วันที่ ๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๑ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้พ้นจากตำแหน่งผู้บัญชาการทหารบก เนื่องจากมีสุขภาพไม่สมบูรณ์ คงรับราชการในตำแหน่งจเรทหารทั่วไปตำแหน่งเดียว

วันที่ ๑๑ กันยายน พ.ศ.๒๔๘๑ ลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรี

วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๘๒ ได้รับพระราชทานยศ เป็น พลตรี พลเรือตรี พลอากาศตรี

วันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๒ เป็นศาสตราจารย์วิสามัญแห่งมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง

วันที่ ๑๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๘๓ เป็นนายกสันนิบาตช่วยป้องกันและบรรเทาภัยทางอากาศ

วันที่ ๑๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๓ เป็นที่ปรึกษาการทหารสูงสุด

วันที่ ๑๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๘๔ ได้รับพระราชทานยศเป็นพลโท

วันที่ ๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๔ พ้นจากตำแหน่งที่ปรึกษาการทหารสูงสุด

วันที่ ๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๘๔ พ้นจากตำแหน่งนายกสันนิบาตช่วยป้องกันและบรรเทาภัยทางอากาศ

วันที่ ๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๘๔ ลาอุปสมบท ณ วัดพระศรีมหาธาตุ ขาดจากสมาชิกภาพแห่งสภาผู้แทนราษฎรตามรัฐธรรมนูญมาตรา ๒ (๔)

วันที่ ๑๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๘๕ เป็นที่ปรึกษาการทหารสูงสุดอีกครั้งหนึ่ง

วันที่ ๒๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๘๕ เป็นหัวหน้าคณะทูตฉลองกติกา

สัญญาพันธไมตรีระหว่างไทยกับญี่ปุ่น ไปเจริญทางไมตรีกับประเทศญี่ปุ่น ออกเดินทางจากกรุงเทพ ฯ

วันที่ ๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๕ ได้รับพระราชทานยศ.เป็นพลเอก

วันที่ ๒๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๖ ได้รับ พระราชทานยศ เป็น พลเรือเอก พลอากาศเอก

วันที่ ๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๘๗ เป็นรัฐมนตรีในรัฐบาลชุดพันตรี ควง อภัยวงศ์

วันที่ ๒๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๘๗ เป็นแม่ทัพใหญ่มีอำนาจสิทธิขาด บังคับบัญชาแม่ทัพบก แม่ทัพเรือ และแม่ทัพอากาศ ตลอดจนหน่วยขึ้นและตำรวจสนาม ตามกฎอัยยการศึก และได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้บัญชาการทหารบกอีกตำแหน่งหนึ่งด้วย

วันที่ ๑๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๘๗ พ้นจากตำแหน่งจเรทหารทั่วไป

วันที่ ๓ กันยายน พ.ศ. ๒๔๘๘ พ้นจากตำแหน่งรัฐมนตรี โดยคณะรัฐบาลลาออก

วันที่ ๒๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๘ พ้นจากตำแหน่งแม่ทัพใหญ่ และแม่ทัพบก

วันที่ ๒๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๘๙ เป็นนายทหารนอกราชการเพื่อรับบำนาญ

วันที่ ๒๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๘๙ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เป็นนายทหารพิเศษประจำกองทัพบก

ครั้นเมื่อวันที่ ๒๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๘๘ พลเอก พระยาพหล

พลพยุหเสนา ได้ล้มป่วยลงด้วยโรคอัมพาตเนื่องจากเส้นโลหิตในสมองแตก แต่ด้วยความสามารถของนายแพทย์และด้วยกำลังใจอันเข้มแข็ง ก็ได้ต่อสู้กับโรคภัยตลอดมาราว ๒ ปีเศษ จนเมื่อเวลา ๒๑.๔๐ น. คืนวันที่ ๑๓ เดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๙๐ ปรากฏว่ามีอาการหายใจลึกและสท้อน ชีพจรอ่อนพูดไม่ได้มีเสมหะในลำคอมาก ม่านตาไม่ขยาย พันเอกหลวงแพทยาคุลยศิฎฐ์ แพทย์ประจำตัวจึงได้จัดการฉีดยาช่วยหัวใจและปอดให้ทำงานดีขึ้น และได้เชิญนายกรัฐมนตรี ผู้บัญชาการทหารบกเจ้าพระยาศรีธรรมาธิเบศร์มาดูอาการ นายกรัฐมนตรีได้ปรึกษาเห็นพ้องกันเชิญนายแพทย์ผู้ใหญ่ คือ นายแพทย์ใหญ่ทหารบก ปลัดกระทรวงการสาธารณสุข และนายแพทย์จิตร์ ตู้จินดา มาพร้อมกันเพื่อตรวจและทำการรักษา นายแพทย์ได้ทำการเยียวยาแก้ไขอย่างเต็มความสามารถแต่อาการก็ไม่ดีขึ้น มีแต่ซุดลงเป็นลำดับ จนถึงเวลา ๐๓.๐๕ น. ของวันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๙๐ พลเอก พระยาพหลพลพยุหเสนา เชษฐบุรุษก็ได้ถึงอสัญญกรรม นายแพทย์พร้อมกันได้ลงความเห็นว่า เส้นโลหิตในสมองได้แตกอีกเป็นครั้งที่ ๒ จึงเป็นเหตุให้ถึงแก่อสัญญกรรมในคราวนี้

ได้รับเครื่องราชอิสสริยาภรณ์

๑. เหรียญบรมราชาภิเศก วันที่ ๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๔
๒. เบญจมาภรณ์มงกุฎไทย วันที่ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๐
๓. เบญจมาภรณ์ช้างเผือก วันที่ ๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๓

๔. จัตุรถาภรณ์มงกุฎไทย วันที่ ๒๙ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๕

๕. เหรียญบรมราชาภิเศก วันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๘

๖. จัตุรถาภรณ์ช้างเผือก วันที่ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๙

๗. เหรียญจักรมาลา วันที่ ๑๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๐

๘. ตริตาภรณ์มงกุฎไทย วันที่ ๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๒

๙. เหรียญรัตนาภรณ์รัชชกาลที่ ๗ ชั้น ๕ ป.ป.ร.

วันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๒

๑๐. เหรียญที่ระลึกงานฉลองพระนคร

วันที่ ๒๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๕

๑๑. เหรียญพิทักษ์รัฐธรรมนูญ วันที่ ๒๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๗๗

๑๒ เหรียญดุษฎีมาลา เข็มราชการแผ่นดิน

วันที่ ๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๗

๑๓. มหาปรมาภรณ์ช้างเผือก วันที่ ๑๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๐

๑๔. เหรียญรัตนาภรณ์ ชั้นที่ ๓ รัชชกาลที่ ๘

วันที่ ๑๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๑

๑๕. เหรียญชัยสมรภูมิ วันที่ ๗ เมษายน พ.ศ. ๒๔๘๔

๑๖. เหรียญช่วยราชการเขตต์ภายใน

วันที่ ๑๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๘๖

๑๗. ตราปฐมจุลจอมเกล้า วันที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๘๖

ได้รับตราต่างประเทศ

๑. เหรียญอิสสริยาภรณ์ทิพยสมบัติชั้น ๔ (เซเครตเตรเซอร์) ของประเทศญี่ปุ่น วันที่ ๑๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๕

๒. เครื่องอิสสริยาภรณ์ออเรนจ์นัสเซาชั้น ๓ ของสมเด็จพระราชินีนารถแห่งประเทศเนเธอร์แลนด์ วันที่ ๒๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๓

๓. ตราออยต์เซนอาตเลอร์ ชั้น ๑ ไรซเยอรมัน วันที่ ๑๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๒

๔. ตรากยอกุยิตซ์ ชั้น ๑ ของญี่ปุ่น วันที่ ๓๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๒

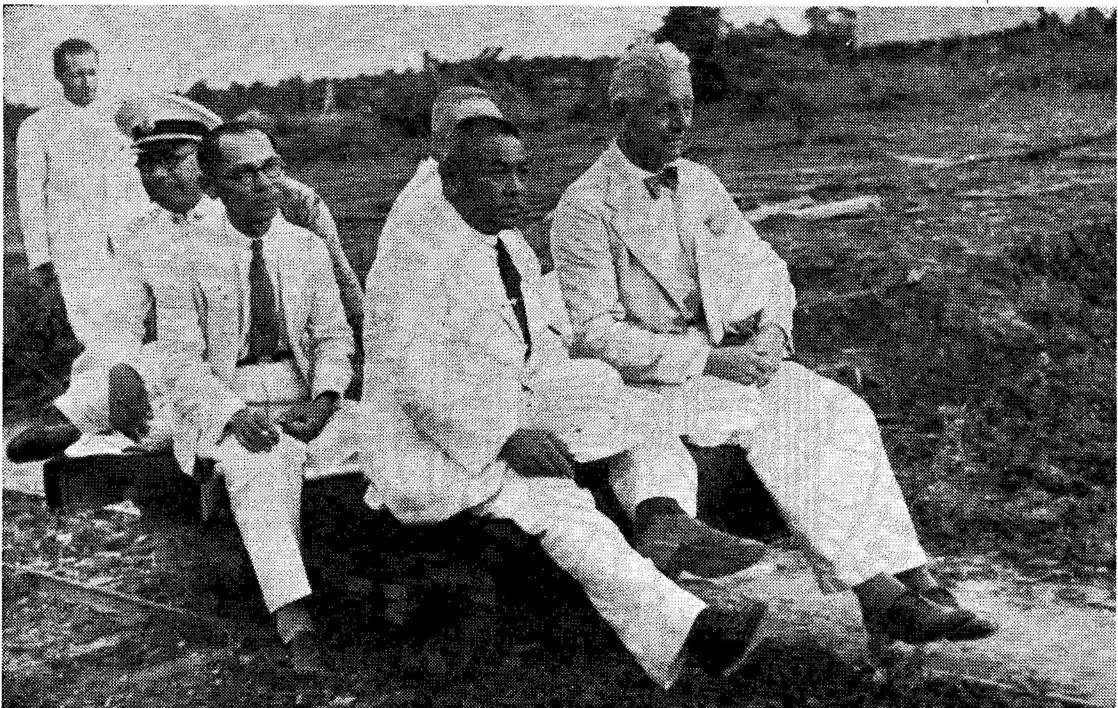
ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรยศทหาร

ร้อยตรี	วันที่ ๒๓ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๔
ร้อยโท	วันที่ ๑๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๗
ร้อยเอก	วันที่ ๒๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๙
พันตรี	วันที่ ๒๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๒
พันโท	วันที่ ๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๖
พันเอก	วันที่ ๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๑
นาวาเอก นาวาอากาศเอก	วันที่ ๑๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๐
พลตรี พลเรือตรี พลอากาศตรี	วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๘๒
พลโท	วันที่ ๑๙ กันยายน พ.ศ. ๒๔๘๔

พลเอก	วันที่ ๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๕
พลเรือเอก พลอากาศเอก	วันที่ ๒๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๖

ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรบรรดาศักดิ์

เป็นหลวงสรายุทธสรสิทธิ์	วันที่ ๒๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๑
เป็นพระสรายุทธสรสิทธิ์	วันที่ ๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๗
เป็นพระยาพหลพลพยุหเสนา	วันที่ ๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๔
- ออกจากบรรดาศักดิ์	วันที่ ๑๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๕
- กลับใช้บรรดาศักดิ์เดิม	วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๘๘

พลเอก พระยาพหลฯ ชมการสร้างท่าเรือ กรุงเทพ ฯ
๑๐ สิงหาคม ๒๔๘๒

โอวาท

สุนทรพจน์ และ คติพจน์

ของ

พลเอก พระยาพหลพลพยุหเสนา

โอวาทที่ให้แก่นักศึกษามหาวิทยาลัย
วิชาธรรมศาสตร์และการเมือง

ท่านนักศึกษาทั้งหลาย

ฉันรู้สึกเป็นเกียรติอย่างยิ่งที่เจ้าหน้าที่แห่งมหาวิทยาลัยนี้ได้เชิญฉันมาให้โอวาทแก่พวกท่าน ฉันคิดว่าคำกล่าวชี้แจงตักเตือนของฉันนี้ คงไม่ทำให้ท่านต้องมีความหนักอกหนักใจอย่างไร ถ้าท่านทั้งหลายได้ใส่ใจปฏิบัติตามโอวาทนี้ ก็คงจะได้ประโยชน์อยู่บ้างไม่มากก็น้อย

อีกนัยหนึ่งขอกล่าวในที่นี้เสียด้วยว่า ที่ฉันให้โอวาทแก่ท่านทั้งหลายนั้น อาจมีบางท่านนึกสงสัยว่า ฉันเองประพฤติชอบได้ทุกข้อแล้วหรือ ฉันขอพูดโดยจริงใจว่า หาได้เป็นเช่นนั้นไม่ แต่ฉันพยายามตั้งตนไว้ชอบ จะได้เพียงไหนโปรดสังเกตเอาเองก็แล้วกัน

อีกประการหนึ่ง ภาษาที่ฉันนำมาใช้ในที่นี้ก็ใช้ภาษาไทยอย่างธรรมดา เพราะมิได้เป็นปราชญ์ในทางภาษา หากบกพร่องไปบ้างก็ขอท่านทั้งหลายจงให้อภัยแก่ฉันเสียด้วย

ณ ที่นี้ฉันขอขอบใจท่านเจ้าหน้าที่ผู้เชิญฉันและท่านนักศึกษาด้วย ในการที่ได้มานั่งฟังเพื่อให้เกียรติแก่ฉัน

บุคคลที่ได้รับการศึกษาจนมีความรู้ นับว่ามีคุณสมบัติส่วนหนึ่งประดับตนอยู่แล้วแต่ยังหาเพียงพอไม่ จำจักต้องมี "ความตั้งตน

ไว้ชอบ" ด้วยจึงจะดี เปรียบประดุจหัวแหวนอันมีค่า ถ้าได้มีเรือนทองรองรับไว้ด้วยก็จะเพิ่มความสง่างามยิ่งขึ้น

นักศึกษาสฤษดิ์เรือง วิทยา
ดุจเพ็ชรดีมีราคา นั่นไซร้
ผิไม่ฝึกอาตมา โดยชอบ อีกแฮ
เปรียบดั่งเรือนทองไซร้ รับไว้หัวแหวน

"ความตั้งตนไว้ชอบ" นั้นคืออะไร ? ฉันจะขออธิบายให้เห็นกระจะแจ้งว่า การตั้งตนไว้ชอบนั้น ก็คือ การอบรมจิตต์ใจให้ดำรงอยู่ใน คุณงามความดี ไม่ให้ มีสิ่งที่ ขุ่นมัว มาพ้อง พาน เพราะตามธรรมดาของจิตต์ย่อมมักมีอารมณ์ อันชั่วเข้ามาแทรกแซงทำให้เศร้าหมองดังเช่น เขม่าหรือผงที่ใส่โครกเข้าจับผ้าทำให้เปื้อนมอมฉะนั้น

แผ่นจิตต์จักผ่องแผ้ว อาศัย
ฝึกจิตต์ประดุชัย ชะนะกล้า
สิ่งมัวขุ่นภายใน เพียรปราบ
ทำจิตต์ให้หมดฝ้า สุดสิ้นสิ่งหมอง

ในที่นี้ฉันจะขอยกอารมณ์ที่ชั่ว ที่ทำใจให้เศร้าหมองมากกล่าวเป็นตัวอย่างไว้พอให้ท่านทั้งหลายทราบดังต่อไปนี้

๑ <u>ความละโมภไม่เลือก</u> <u>เกิดเพราะเพ่งเล็ง</u> คือ มองไปแต่ทางจะได้ถ่ายเดียว หาได้คิดถึงความเสียหายที่จะมีแก่ตนและ

ผู้อื่นกับทั้งประเทศชาติด้วยไม่ เช่น บุคคลที่ชอบในการรับสินบน ฉ้อราษฎร์บังหลวง ชอบเล่นการพนันจนลืมหูลืมตาไม่ขึ้น เพราะอยากจะมั่งมีเร็ว ๆ ปล้นสดมภ์ ฉกชิงวิ่งราว ดังนี้เป็นต้น

คนใดปองแต่ได้ ฝ่ายเดียว
ไม่ใคร่ครวญแลเหลียว ถี่ถ้วน
ละโมภไม่เลือกเที่ยว เพราะเพ่ง เล็งนา
คิดแต่ได้หั้วนหั้วน ปล้นปู่ย่ำ

๒. พยาบาทความจองเวร เมื่อมีการขัดข้องหมองใจหรือการทะเลาะวิวาทซึ่งกันและกันเกิดขึ้น พอที่จะระงับเสียได้ก็ไม่ระงับกลับผูกใจเจ็บคิดจะทำร้ายกันหรือจองล้างจองผลาญกันต่อไปจนวอดวายฉิบหายไปข้างหนึ่งหรือด้วยกันทั้งสองฝ่าย

พยาบาทนำให้มุ่ง อนัตถ์
กรรมก่อเกิดวิบัติ มิเว้น
ต่างปองต่างกำจัด คุณแห่ง กันนา
สุขประโยชน์ต่างฝ่ายเร้น หลีกลี้หนีไกล

๓. ความโกรธ ผู้ใดมีลักษณะชั่วเช่นนี้อยู่กับตนมักจะเป็นคนที่ฉุนเฉียวได้ง่าย มักไม่ใคร่พิจารณาไตร่ตรองเรื่องราวให้รอบคอบ บางทีถึงกับแสดงกริยาวาจาดุเดือด ที่มีอาการเช่นนี้เกิดขึ้นมักเป็นเครื่องทอนกำลังใจ กำลังความคิด และกำลังกาย เช่นทำให้ใจคอหงุดหงิดมีจิตต์ฟุ้งซ่านไม่อยู่กับร่องกับรอย และกำลังกายลด

ถอยไป บางทีโกรธจัด ๆ ถึงกับเป็นลมหน้ามืดล้มพับไปก็มี ถ้าผู้ใด
มีลักษณะชั่วที่กล่าวนี้เป็นเจ้าเรือน มักจะถูกนำตนไปในทางเสื่อม

ความโกรธเกิดก่อขึ้น กับใคร
มักขาดการวินิจฉัย ถ่องแท้
ทำให้บกพร่องไป ทุกอย่าง
ผละฉดถดถอยแล้ ฟ่ายแพ้ภัยตัว

๔. ความถือโกรธ ความถือโกรธนั้นเป็นสิ่งชั่วร้ายอย่างหนึ่ง เพราะถ้าระงับความโกรธลงไปไม่ได้ ก็คงมีความโกรธกรุ่นอยู่ในใจร่ำไป เนื่องจากอาการนี้จึงทำให้เกิดพยาบาทจองเวรกันต่อไป และถ้าเป็นข้าราชการก็ทำให้ราชการเสียหาย ถ้าเป็นพลเมืองก็ทำให้เกิดอริทะเลาะวิวาทกัน ทำให้ความสงบสุขของเขาเหล่านั้นเสียไป

ความผูกโกรธชั่วร้าย นักหนา
หากไม่ระงับพา สู่ขั้น
พยาบาทนานา ก่อนก่อ กรรมแฮ
สามัคคีขาดสบั้น เสื่อมสิ้นสุขสลาย

๕. การลบหลู่บุญคุณท่าน เป็นความชั่วสำคัญอย่างหนึ่งที่ไม่ควรประพฤติเพราะผู้ที่มีบุญคุณนั้นได้ลงทุนลงแรงในการอุปการะต่าง ๆ แก่ผู้ที่ตนเห็นสมควรจะให้ความช่วยเหลือ บางทีก็ให้ความอุปการะมาก บางทีก็ให้ความอุปการะน้อยแล้วแต่กรณี เช่น บิดามารดาเลี้ยงดูประคับประคองบุตรจนเติบโตจนถึงครองตนเองได้ ครู

บาอาจารย์สั่งสอนอบรมศิษย์จนเล่าเรียนศึกษาสำเร็จในศิลปวิทยาการต่าง ๆ ผู้บังคับบัญชาปกครองดูแลผู้ใต้บังคับบัญชาด้วยพรหมวิหาร และจนผู้ใต้บังคับบัญชาสามารถประกอบกิจการเป็นประโยชน์แก่ประเทศชาติ ผู้อื่น และตนเองด้วยดังนี้เป็นต้น ฉะนั้น จำเป็นที่ผู้ได้รับการอุปการะจักต้องคิดถึงบุญคุณของท่าน ปฏิบัติตนให้อยู่ในทางที่ดีที่ชอบตามที่ท่านได้อบรมสั่งสอนมา แสดงกตัญญูกตเวทีต่อท่านทั้งต่อหน้าและลับหลัง ช่วยเหลือให้ความสะดวกต่อท่านในเวลาที่ท่านยังมีชีวิตอยู่ เมื่อท่านล่วงลับไปแล้วก็ยังระลึกถึงบุญคุณของท่าน ทำบุญกุศลแผ่ไปให้ท่านอีกด้วย อีกประการหนึ่ง แม้ว่าจะมีใครทำบุญคุณให้แก่เราเพียงเล็กน้อยเราก็ยังไม่ควรลืมบุญคุณของเขา เราควรจะคิดตอบแทนให้เพื่อสนองคุณอันนั้น เช่น มีผู้ช่วยเหลืออะไรเราแต่เพียงเล็กน้อย ทั้งธรรมเนียมไทยและเทศ ก็ยังมีการแสดงวาจาอันสุภาพออกไปว่า "ขอบใจ" ดังนี้เป็นต้น ตามที่ฉันได้กล่าวยกตัวอย่างโดยย่อพอสังเขปมาแล้วนี้ก็พอจะแลเห็นได้ว่า เมื่อจะเป็นมนุษย์ที่ดี ก็ควรจะไม่มีการลบหลู่บุญคุณท่านผู้มีคุณ ฉะนั้นการลบหลู่บุญคุณท่าน จึงเป็นสิ่งเศร้าหมองไม่ควรประพฤติ

คนใดลบหลู่ผู้ มีคุณ
ดูดุจขาดชาติสกุล แน่แท้
ต่อสัญชาติทารุณ อัปลักษณ์
เป็นสิ่งเศร้าหมองแล้ อย่าไว้ในตน

๖. ความตีเสมอท่าน ลักษณะอย่างนี้ เป็นการแสดงกิริยามารยาท ที่ไม่รู้จักสัมมาคารวะ และไม่รู้จักเด็ก และผู้ใหญ่ เป็นการแสดง ของคน ไม่สุภาพ และแข็ง กระด้าง ไม่น่าดู น่าชม และไม่น่าสรรเสริญ

การตีเสมอท่านผู้ ควรคา รวะนา
มีแต่คนนินทา ว่าให้
เพราะมิใช่จรรยา ส่วนชอบ
ความไม่สุภาพไซร้ อย่าได้ปรารถนา

๗. ความริษยา ใครมีลักษณะชะนิดนี้เป็นเจ้าเรือน ก็เป็นอันหวังเสียเถิดว่า เป็นผู้ที่หาความสงบสุขมิได้ เพราะเห็นคนอื่นได้ดีแล้ว ทนอยู่ไม่ได้ บางทีถึงกับมีการอาฆาตมาดร้ายเกิดขึ้น เพื่อจะทำลายคุณความดีของผู้นั้น หรือบางทีก็เที่ยวยุแหย่ให้คนอื่นเกลียดชังผู้นั้น ซึ่งเป็นเครื่องทำให้เกิดแตกความสามัคคีและเกิดความปั่นป่วน

ความริษยาเกิดขึ้น แก่ใคร ใครนา
สงบสุขมีที่ไหน ห่อนได้
เพราะเกิดอาฆาตใจ ประทุษ
สามัคคีนั้นไซร้ หมดสิ้นสุดหวัง

๘. ความตระหนี่ ความตระหนี่ทำใจให้คับแคบ ไม่มีความช่วยเหลือเกื้อหนุนซึ่งกันและกัน และเป็นการปิดประตูที่จะไม่ให้ผู้อื่นผูกมิตร์ เพราะตามธรรมดามนุษย์ที่ดี จำเป็นจะต้องพึ่งพาอาศัยกันช่วยเหลือซึ่งกันและกัน เมื่อประพฤติตนเป็นคนใจคอคับแคบเสียแล้ว

ก็หาอยากมีใครคบค้าสมาคมด้วยไม่ กิจการงานต่าง ๆ ที่ตนกระทำอยู่ก็จะดำเนินไปไม่สะดวก และบุคคลชะนิดนี้ จะทำการที่เป็นประโยชน์อันใหญ่ยิ่งสำหรับประเทศชาติได้ยาก

คนตระหนี่คบค้า ผู้ใด ยากนา
เห็นแก่ตัวเกินไป นักแล้
มิใคร่ช่วยเหลือใคร ใจคับ แคบแฮ
ประโยชน์ยิ่งใหญ่แท้ ไป่ได้สมปอง

๔. มารยา คนชะนิดที่กล่าวนี้ มักเป็นคนประกอบด้วยเล่ห์เหลี่ยมต่าง ๆ การที่จะคบค้าสมาคมกับคนที่มีมารยาอยู่ในนิสสัยสันดานนั้นยากนัก เพราะเขาไม่มีความแน่นอนในอุปนิสสัยอย่างไร พอสังเกตว่าควรจะประพฤติกับเขาอย่างนี้ จึงจะพอไปด้วยกันได้ ประเดี๋ยวเขาก็ไปอย่างอื่นเสียแล้ว คนชะนิดนี้มักจะจริงกับใครไม่ได้ ฉะนั้น เขาจึงเรียกกันว่า "คนเจ้าเล่ห์" กับมีคำกล่าวกันว่า คนเจ้าเล่ห์นั้นมักมีนิสสัยพลิกแพลงและเหลี่ยมคูต่าง ๆ ถ้าเขาลงเกลียดใครแล้วก็ออกอุบายให้ร้ายต่าง ๆ จนมีคำกล่าวกันว่า "ถ้าไม่ได้ด้วยเล่ห์ เอาด้วยกล ถ้าไม่ได้ด้วยมนต์ ก็ต้องเอาด้วยคาถา" ดังนี้เป็นต้น

โบราณท่านว่าผู้ มารยา
เล่ห์เหลี่ยมเขานานา บอกให้
หากเขาเกลียดเรามา ออกอุ บายแฮ
ด้วยเล่ห์แกล้งบ่อได้ ใส่ร้ายด้วยกล

๑๐. สาไฐย คือ ความโอ้อวด ถ้าบุคคลใดเป็นคนชะนิดนี้ มักเป็นคนดีไม่จริง การดีจริงนั้น ตามทางที่ถูกแล้ว ต้องดีทั้งทางโลก และทางธรรม การที่จะปฏิบัติตนให้ดีจริงนั้นเป็นการยากนักหนา เท่าที่มีคนชมกันนั้นอาจไม่ดีจริงก็ได้ ถ้ายิ่งไปพูดอวดดีเข้าแล้วก็ยิ่งดีไม่จริงใหญ่ ความดีไม่ต้องอวด ฉะนั้น การอวดดีซึ่งไม่ใช่ "ความดีที่แท้" และผู้อวดเป็นผู้ที่มีลักษณะที่ไม่ดี ก็คือมีลักษณะชั่ว

สาไฐยความอวดโอ้ ตนดี
ดีแน่ไม่อวดดี มนุษย์รู้
ดีทางโลกทั้งดี ธรรมดุจ กันนา
ท่านว่านั่นคือผู้ ที่แท้ดีจริง

๑๑. ความดื้อ นั้นเป็นนิสสัยชั่วอย่างหนึ่ง เพราะทำให้ผู้นั้นไม่รู้จักทางที่ตั้งตนไว้ชอบ ตามธรรมดาผู้ใหญ่ที่ดี ซึ่งตั้งตนเป็นบุพพการีนั้น ย่อมหวังที่จะให้ผู้น้อยดำเนินชีวิตไปในทางที่ดีที่ชอบ เพราะผู้ใหญ่นั้น ย่อมจะเคยเห็นเคยสังเกต เคยชินต่อความเป็นไปของโลกมามาก จึงตักเตือนมิให้ผู้น้อยดำเนินชีวิตไปในทางผิดพลาด แต่เมื่อผู้น้อยได้รับการตักเตือนแล้ว ก็หาจำคำตักเตือนไว้ไม่ หรือเฉยเมยไม่เอาธุระต่อคำตักเตือนนั้น ปล่อยจิตต์ใจของตนให้เป็นไปตามเรื่องจนถึงกับการดำเนินแห่งชีวิตไม่ราบรื่น ฉะนั้น ก็ต้องนับว่ามีความดื้ออยู่ในนิสสัยสันดานและเมื่อได้มีการตักเตือนซ้ำอีก หรือมีการลงโทษเพื่อให้หลาบจำ ก็ยังไม่เปลี่ยนนิสสัยเดิม เช่นนั้น ก็ต้องเรียกว่า "เป็นคนมีนิสสัยดื้อด้าน"

คนใดมีแต่ดื้อ　　ดันดาน
ผู้ใหญ่เตือนกล่าวขาน　　สิ่งรู้
ยิ่งกล่าวยิ่งทนทาน　　ทำผิดพลาดนา
นี้ท่านกล่าวว่าผู้　　ดื้อแท้ ดุจเต่า

๑๒. <u>ความแข่งดี</u> บุคคลใดมีความแข่งดีประจำเป็นสันดานอยู่ ก็มักทำตนเองและผู้อื่นให้เดือดร้อน สำหรับตนเองเดือดร้อนนั้นดังนี้ คือ ไม่มีจิตใจตั้งอยู่ในความสงบได้ เพราะอยากดีกว่าเขา ต้องคิดหาหนทางที่จะทำดีกว่าเขาไว้ การที่แข่งดีกันนี้ถึงกับจะทำให้ผิดศีลธรรมก็ได้ ส่วนสำหรับผู้อื่นเดือดร้อนนั้น ดังนี้คือผู้ที่ถูกแข่งดีมักจะถูกกล่าวหาใส่ร้ายต่าง ๆ นานา จนถึงกับต้องเสียเวลาในการแก้คดีและเสียการงานของตน หรืออาจเสียการงานด้วยกันทั้งสองฝ่าย และทำให้ไม่สามัคคีกันเป็นบ่อเกิดแห่งความไม่สงบ ถ้าเป็นข้าราชการก็เสียการงานของชาติ ถ้าเป็นพลเมือง ก็ก่อความบาดหมางกัน หรือทำให้เสียหายในทางอาชีพ

ความแข่งดีต่อผู้　　สูงศักดิ์
ผู้แข่งย่อมอัปลักษณ์　　แน่แท้
ผิแข่งเพื่อถึงหลัก　　ชัยชนะ
แข่งกอบวิริยะแล้　　แข่งนั้นพลันทำ

๑๓. <u>มานะ</u> คือ ความถือตัวไม่ลงใครทั้งนั้น คือเป็นคนถือตนว่ายิ่งใหญ่กว่าเขาทั้งหลาย ไม่มีใครสู้ตนได้ โดยมากคนชนิดนี้มักไม่ฟังเสียงใครตักเตือนว่ากล่าว เพราะนึกว่าตนฉลาดกว่าใคร ๆ

เสียแล้ว และชอบทำกิจการงานโดยความคิดความเห็นชอบของตน ถ้ากิจการงานที่เขาทำไปนั้น ดำเนินไปในทางที่ชอบก็ดีอยู่ หากดำเนินไปในทางที่ผิด ก็เสียหายย่อยยับอย่างเอาตัวไม่รอด เพราะฉะนั้น นิสสัยสันดานเช่นนี้ จึงต้องนับเข้าอยู่ในลักษณะที่ไม่ดี มานะนั้นเมื่อถึงคราวที่จะใช้รักษาหมู่คน หรือประเทศชาติ เพื่อให้มั่นคงก็จะต้องประพฤติบ้างเหมือนกัน แต่จะต้องใช้ให้ถูกกาลเทศะจึงจะชอบ

ความทนงมานะนั้น เสื่อมศรี
เพราะนึกว่าตนดี ไม่พลั้ง
หากคิดกดพื้นมี มานะ
บากบั่นมิรอรั้ง มานะให้สฤษดิ์ผล

๑๔. อติมานะ คือ ความหยิ่งจองหอง ถ้ามีประจำนิสสัยผู้ใด มักจะแลเห็นว่าผู้นั้นขาดความสุภาพอ่อนโยน มีท่าทางแสดงไปทางกระด้างกระเดื่อง ไม่ใช่ท่าเข้มแข็ง มักจะมีกริยาส่อไปในทางที่ให้คนส่วนมากนึกหมั่นไส้ จึงเป็นลักษณะไม่ควรจะยึดถือไว้ให้ติดนิสสัย

อติมานะนั้น หยิ่งจอง หองนา
ลักษณะนี้ท่านอง กระด้าง
ขาดความสุภาพมอง น่าติ
จงสละละทิ้งขว้าง อย่าให้ติดนิสสัย

๑๕. ความมัวเมา นับว่าเป็นลักษณะที่ไม่ดีทั้งนั้น ไม่ว่ามัวเมาอะไรมีแต่จะทำให้เกิดความเสื่อม มัวเมากิจการงานเกินไป

จนไม่รู้จักการกินการนอนเพื่อพักผ่อนร่างกายก็ทำให้ร่างกายทรุดโทรมประสาทพิการ อาจทำให้การงานที่กระทำไม่สำเร็จเรียบร้อยก็ได้ นอกจากนั้น การมัวเมานั้น ยังเป็นลักษณะที่ชั่วกว่า "ความหลง" เสียด้วยซ้ำ เพราะความหลงนั้น อาจเป็นไปด้วยความโง่ก็ได้ หรืออาจเป็นไปด้วยความรู้เท่าไม่ถึงการก็ได้ หรืออาจเป็นไปด้วยความเชื่องมงายก็ได้ แต่ความมัวเมานั้นเป็นไปทั้งรู้ ๆ เช่นทราบว่าเหล้าเป็นของมึนเมาก็ยังดื่ม ถ้าดื่มโดยมีสติยับยั้งก็ค่อยยังชั่วหน่อย แต่บางคนดื่มเสียจนทรงตัวไม่ขึ้น และดื่มเสียจนสิ้นสติก็มี ตามตัวอย่างที่ฉันกล่าวพอเป็นสังเขปนี้ก็พอจะทราบได้แล้วว่า จะทำอะไร ๆ จะต้องให้อยู่ในส่วนพอดี อย่าให้ถึงกับมัวเมา ถ้าถึงกับมัวเมาแล้ว ก็เข้าในลักษณะชั่ว การรักชาติก็นับว่าดี แต่เมื่อรักจนเข้าเขตมัวเมาก็เป็นอันว่าเลยเถิดไป

ความมัวเมาต่ำช้า สามานย์
โทษอันใดจักปาน เปรียบได้
เพราะเมาห่อนรู้การ ผิดชอบ
จงประหยัดตนไซร้ อย่าให้มัวเมา

๑๖. <u>ความประมาท</u> คือ ความหนง เรื่องนี้พระพุทธเจ้าได้กล่าวเน้นไว้ว่าผู้ประมาทเสมือนผู้ตายแล้ว ฉะนั้น พวกเราเหล่าพุทธศาสนิกชน ก็ควรเคารพในธรรมข้อนี้ให้หนัก และยิ่งท่านนักศึกษาซึ่งจะดำเนินการอาชีพที่ยังชีวิตต่อไปภายหน้าแล้ว ก็พึงปฏิบัติตนให้อยู่ในความไม่ประมาทไว้เสมอ เมื่อมีเหตุการณ์สิ่งใดที่เป็นสิ่งจะนำ

ความเสื่อมความเสียหายมาสู่ประเทศชาติ มาสู่ตนเอง หรือมาสู่การอาชีพของตนก็จะได้มีเวลาพอจะแก้ไขได้ทันท่วงที

ความประมาทเปรียบด้วย ความตาย
ใครทนงเสมือนวาย ชีพม้วย
พุทธศาสนิกทั้งหลาย อย่าประ มาทนอ
ไม่ประมาทเปรียบด้วย อมฤตล้ำนำผล

แม้ความชั่วอย่างอื่น ๆ ที่เป็นเครื่องทำให้ใจเศร้าหมอง หรือทำให้อัธยาศัยสันดานเลวลง แต่หากมิได้นำมากล่าวในที่นี้ด้วย ก็จัดเข้าอยู่ในอุปกิเลศทั้งนั้น ขอให้ท่านทั้งหลายจงพยายามทำจิตต์ใจให้บริสุทธิ์ผุดผ่อง หรือแต่เพียงพยายามทำให้ความมัวหมองแห่งจิตต์นั้น ค่อย ๆ คลายจางออกไป หรือทำให้ดวงจิตต์ค่อย ๆ สุกใสขึ้นทุกที ๆ จนออกจากความครอบงำของอุปกิเลศเหล่านี้ได้ ก็จะเป็นการดีมาก ขออย่าพูดว่าไม่สามารถจะทำได้เสียทีแรก หากท่านใช้ความพยายาม ก็คงมีหวังแห่งผลสำเร็จ

ความชั่วอื่นอื่นนั้น มากหลาย
แม้มิยกบรรยาย ถั่งถ้อย
ทำจิตต์กลับกลอกกลาย มัวหม่น หมองนา
เพียรบั่นหลั่นลดน้อย แช่มช้อยจริยา

อีกทางหนึ่งควรจะอบรมตนให้เจริญด้วยคุณสมบัติ เหมือนผ้าที่ฟอกให้หมดมลทินแล้ว ควรรับน้ำย้อมให้เป็นสิ่งงามตามปรารถนาฉะนั้น คุณสมบัติที่ควรอบรมนั้น ดังจะได้กล่าวต่อไปนี้

เมื่อสลัดความชั่วได้ เป็นผล
ประกอบชอบแก่ตน แน่วไว้
ใจบริสุทธิ์ปราศมล ทินโทษ
ดั่งฟอกผ้าขาวให้ เพื่อย้อมสีสวย
ต่อนี้จักกล่าวอ้าง คุณสม บัติแฮ
เป็นสิ่งควรอบรม จิตต์ไว้
สัตบุรุษควรสะสม สิ่งชอบ ไว้นา
อย่าปล่อยชีวิตให้ ว่างเว้นเปล่าเลย

๑. ศรัทธากับปัญญา ความเชื่อเหตุผลที่ควรเชื่อ ชื่อว่า "ศรัทธา" ความรู้จักเหตุผลโดยถ่องแท้ชื่อว่า "ปัญญา" ปัญญานั้น เป็นเครื่องช่วยทำให้เกิดศรัทธามั่น คุณสมบัติทั้งสองนี้ เป็นอุปการะแก่กัน ให้ตั้งอยู่ในความพอดี มีปัญญาเกินไป แต่มีศรัทธาน้อยไม่พอกัน ก็จะเป็นคนอวดดี ถือแต่ตัวเอง แม้มีเหตุผลที่ควรเชื่อก็ไม่ยอมเชื่อ ถ้ามีศรัทธามากเกินไป แต่ปัญญาน้อยไม่พอกัน ก็กลายเป็นคนเชื่องมงายไป ฉะนั้น คุณสมบัติทั้งสองนี้ ถ้าสามารถอบรมให้มีเท่า ๆ กันได้ก็จะมีคุณลักษณะที่พอดี เท่าที่ได้สังเกตมารู้สึกว่า ถ้าจะกล่าวโดยทั่ว ๆ ไปแล้ว น่าจะต้องช่วยกันใช้ความพยายามทำให้เจริญด้วยคุณสมบัติทั้งสองนี้ให้พอดีกัน การเชื่องมงายมีดังนี้ เช่นบางคนเชื่อว่า ฟังเทศน์ได้บุญ แล้วไปนั่งฟังเทศน์อย่างครึ่งหลับครึ่งตื่นก็มี บางคนบอกว่าพระท่านเทศน์ดี แต่จำข้อความอะไรไม่ได้ บางคนถือศีล แต่กลับมาทะเลาะวิวาทหุ้มเถียงกัน บาง

คนทำบุญจนหมดตัว ถึงกับเป็นหนี้เป็นสินเขานุงนังก็มี ส่วนที่เกี่ยวกับพลเมืองในความเชื่องมงายนั้น เช่นทราบข่าวโจษกันมา แต่ไม่ทราบเหตุผลต้นปลายแน่ชัด ก็พากันตื่นเต้นโดยเชื่อข่าวนั้น แล้วกระพือแพร่หลายต่อ ๆ กันไปอย่างนี้ก็มี ตามที่ชักตัวอย่างมากล่าวให้ฟังนี้ เป็นการเชื่ออย่างงมงายทั้งสิ้น ซึ่งไม่เป็นคุณสมบัติอันดีงาม และเป็นนิสสัยของป่าเถื่อนที่ตื่นเต้นง่าย ฉะนั้น ขอท่านผู้เจริญด้วยการศึกษาแล้ว ควรจะอบรมศรัทธาให้เชื่อโดยเหตุผล หายตื่นเต้นโดยใช้ปัญญาพิจารณาให้ถ่องแท้เสียก่อนจึงควรเชื่อ เช่น ฟังเทศน์ก็ต้องฟังให้ได้เรื่องราว ทราบข่าวอะไรมาก็อย่าตื่น พิจารณาให้รอบคอบดังนี้เป็นต้น

ศรัทธาคือความเชื่อหมั้น อย่าฉงน
แต่เชื่อด้วยเหตุผล จึงแท้
งมงายเชื่ออย่าปน มิใช่ ศรัทธาแฮ
ศรัทธาคู่ปัญญาแล้ พิเศษล้ำเลอผล
หากปัญญามีมากล้ำ เกินกัน
ศรัทธาหย่อนไป่เทียมทัน เทียบได้
เป็นคนอวดดีดื้อดัน เลยเถิด
ปัญญาต่ำกว่าศรัทธาไซร้ เชื่อนั้นงมงาย
ฉะนั้นบุคคลจักต้อง อบรม
ศรัทธาเหมาะปัญญาสม คู่รั้ง
คุณสมบัติจึงจักถม ทับทอด
อย่าพรั่นอบรมตั้ง จิตต์น้อมไนถวิล

๒. **สติกับสัมปชัญญะ** การระลึกได้ก่อนทำ ก่อนพูดเป็น "สติ" ความรู้ตัวในขณะทำในขณะพูดเป็น "สัมปชัญญะ" คุณสมบัติทั้งสองนี้เป็นเครื่องกันความพลาดผิด และเหนี่ยวรั้งใจมิให้หุนหัน พลันแล่น ฉันขอวิงวอน ให้ท่าน ทั้งหลาย จำข้อนี้ไว้ใส่ใจ ให้ได้ เพราะเป็นคุณสมบัติที่สำคัญอันหนึ่ง การพูดผิดพลาดเพียงคำเดียว อาจเป็นเรื่องใหญ่โตก็ได้

สติกับสัมปชัญญะนั้น ป้องกัน
ความพลาดผิดมิทัน เกิดได้
สติระลึกโดยพลัน ก่อนพูด ทำนา
ขณะพูดทำรู้ไซร้ นั่นแท้สัมปชัญญ์

๓. **หิริ กับ โอตตัปปะ** ความ ละอายใจ ไม่กล้าทำผิด เป็น "หิริ" ความเกรงผิดของคน ซึ่งรักความทำถูก เป็น "โอตตัปปะ" คุณสมบัติทั้งสองนี้เป็นเครื่องรักษาให้คงอยู่ในความดีงาม ทางพระพุทธศาสนาสอนไว้ว่า "ทำดีก็ได้ดี" "ทำชั่วก็ได้ชั่ว" เป็นเงาตามตัวของบุคคลนั้น ๆ เพราะฉะนั้น ผู้ใด อยากให้มีความดี อยู่กับตัว ก็ต้องพยายามทำตนให้เจริญด้วยหิริและโอตตัปปะไว้ จิตต์ใจจะได้เป็นบุญ และจะได้ทำตนให้ประพฤติ แต่สิ่งที่ดีงาม ผลบุญก็จะได้บังเกิดแก่ตน บาปคือความชั่วก็จะได้ไม่มากล้ำกลายได้เลย

หิริละอายไม่กล้า ด้วยจิตต์
โอตตัปปะความเกรงผิด แห่งผู้
รักการกระทำกิจ อันถูก ต้องนา
พุทธศาสน์สอนเพื่อรู้ ระมัดยั้งระวังตน

๔. ขันติกับโสรัจจะ ความอดทนต่ออารมณ์ที่ไม่ชอบใจไว้ได้ชื่อว่า "ขันติ" ความเสงี่ยม คือรู้จักทำจิตต์ให้แช่มชื่นในเมื่อคราวต้องอดทน ชื่อว่า "โสรัจจะ" คุณธรรมทั้งสองนี้ เป็นเครื่องระงับเหตุเป็นข้าศึกแก่ความสงบอันเป็นภายนอก หมายความว่าผู้ใดถูกตำหนิติเตียน ถูกพูดกระทบเสียดสี หรือถูกด่าท้าทาย หรือถูกทำร้ายต่าง ๆ แต่อดกลั้นไว้ได้โดยมิได้ทำอะไรตอบแทนแม้แต่อย่างใดที่จะเป็นสื่อให้ก่อเหตุทะเลาะวิวาท หรือก่อให้เกิดความพยาบาทมาดร้ายต่อกันพันแทงกันต่อไป แต่ความโกรธนั้นยังไม่เหือดหายลงไปทันที เป็นแต่ระงับไม่ให้แสดงการประทุษร้ายด้วยกายวาจาใจนั้นเป็น "ขันติ" ถ้ายังกระทำตนเฉยอยู่ได้โดยกิริยาอาการธรรมดาหรือสีหน้าก็ไม่เปลี่ยนแปลงให้ทราบ มีความแช่มช้อยอย่างปรกติได้ก็คือ "โสรัจจะ" คุณธรรมข้อนี้เป็นเครื่องที่จะทำความขุ่นมัวหมองอยู่ภายในจิตต์ใจให้ค่อย ๆ สงบลงไป แต่สำหรับคนอย่างเรา ๆ ถ้าทำได้เพียงเท่านี้ก็นับว่าเก่งพออยู่แล้ว

ขันติความอดกลั้น ต่ออา รมณ์หา
ที่ไม่ชอบอัธยา ระงับไว้
บัณฑิตกล่าวว่าสา มารถ เอก
ฝึกจิตต์กายวาจาได้ ดั่งนี้ดีเหลือ
จิตต์มีความเสงี่ยมแล้ว ชื่นบาน
ขณะเมื่อต้องทนทาน อดกลั้น
นักปราชญ์ท่านกล่าวขาน โสรจ จะนา
ขันติโสรัจจะนั้น ประดับแล้วดูงาม

ส่วนคุณธรรมอีกข้อหนึ่งที่คำพระเรียกว่า "ทะมะ" แปลว่า "ปราบใจ" คือปราบความโกรธให้หาย ถ้าใครมีอยู่ในนิสสัยก็ยิ่งประเสริฐมากหลาย

ส่วนคุณธรรมอีกข้อ คือทะมะ
แปลว่าปราบใจนะ ทราบไว้
เมื่อปราบจิตต์สงบละ ดุสวัสดิ์ ดีเฮย
ใครประพฤตินี้ได้ ถ้าเลิศบุคคล
ทะมะประเสริฐล้ำ นักหนา
ถ้าบุคคลธรรมดา ประพฤติได้
แต่ปฏิบัติยากนา คนอย่าง เราเนอ
ขันติโสรัจจะไซร้ เท่านี้ดีถม

๕. ความซื่อตรงกับความอ่อนโยน คุณธรรมทั้งสองนี้ทำให้มีความสุภาพ ถ้ามนุษย์ในชาติใดมีคุณธรรมทั้งสองนี้อยู่ในนิสสัยสันดานและประพฤติคุณธรรมนั้นต่อกันแล้วก็จะอยู่ในความสุภาพราบรื่น ไม่ต้องคอยระมัดระวังที่จะชิงไหวชิงพริบต่อกันและไม่ต้องกังวลการคดโกงต่อกัน ส่วนในการบริหารของข้าราชการก็จะเป็นที่เรียบร้อย เพราะมีข้าราชการที่ซื่อสัตย์สุจจริต รู้จักรักษากฎหมายของบ้านเมือง การวางระเบียบแบบแผนอะไรลงไว้ก็จะไม่เป็นหมัน ข้อบังคับของหน่วยการปกครองที่ตั้งขึ้นไว้ ก็จะปฏิบัติตามโดยมีวินัย อันเคร่งครัดประกอบด้วยมารยาทอันดีงาม กับทั้งรู้จักแบ่งเวลาราชการและเวลาส่วนตัวให้ถูกต้องและรู้จักรับผิดชอบในหน้าที่ของตนดี และ

ต่างคนต่างก็ทำหน้าที่ของตนโดยสุจริตไม่ก้าวก่ายหน้าที่กัน ข้าราชการประจำก็ทำหน้าที่ประจำของตน ข้าราชการการเมืองก็ทำหน้าที่การเมือง เมื่อถึงคราวที่เปลี่ยนคณะรัฐมนตรีโดยถูกต้องตามระบอบรัฐธรรมนูญ ข้าราชการประจำก็ไม่ตื่นเต้นโอดครวญถึงผู้ที่จะมาเป็นฝ่ายบริหารในทางการเมือง ตนคงทำหน้าที่ของตนไปอย่างปรกติภาพ ส่วนเจ้าหน้าที่ดำรงเหนือการเมืองก็ทรงวางพระองค์สมพระเกียรติ พ่อค้าคหบดีก็ตั้งหน้าทำมาค้าขาย หรือประกอบการอาชีพโดยทางสุจริต ไม่มีการฉ้อโกงเบียดเบียนกัน พระสงฆ์องค์เจ้าก็ประพฤติอยู่ในธรรมวินัยและเทศนาอบรมพลเมืองไปในทางศีลธรรมที่เหมาะแก่อัตภาพของคนนั้น ๆ ส่วนราษฎรพลเมืองก็กระทำหน้าที่พลเมืองดีรักษาความสงบเรียบร้อยให้แก่ประเทศ รักษาความสามัคคีพร้อมเพรียง ประกอบการสัมมาอาชีพโดยความขยันหมั่นเพียร

ความอ่อนโยนนั้นเป็นคุณสมบัติที่สำคัญอย่างหนึ่ง ขออย่าพากันเห็นไปว่าเป็นของเลว หากมีคุณธรรมชะนิดนี้ประจำอยู่ จะไปไหนก็สะดวกเพราะไม่กระด้างกระเดื่อง ทำความสนิทชิดชอบกับคนทั้งหลายได้ง่าย โดยมีมารยาทอันดีงามอยู่กับตน แสดงให้เห็นความสุภาพเรียบร้อย ความอ่อนโยนนั้นอย่าเข้าใจผิดว่าอ่อนแอ คนอ่อนแอไม่เป็นคนสุภาพก็ได้ แต่คนอ่อนโยนเป็นคนสุภาพ ที่ได้กล่าวยกตัวอย่างมานี้ก็พอจะทราบได้ว่า ความซื่อตรงและความอ่อนโยนเป็นคุณสมบัติที่ดีอย่างไร

ซื่อตรงโอนอ่อนพร้อม เหมาะสม
หากหมั่นฝึกอบรม อาตมไว้
คงจักรับความชม จากปราชญ์
ว่าสุภาพราบเรียบไซร้ ส่อให้วัฒนา

๖. บุพพการะกับปฏิการะ ความทำอุปการะก่อนด้วยจิตต์เมตตากรุณาชื่อว่า "บุพพการะ" เป็นหน้าที่ของผู้ใหญ่ ความทำอุปการะตอบแทนด้วยความกตัญญูกตเวทีชื่อว่า "ปฏิการะ" เป็นหน้าที่ของผู้น้อย คุณธรรมทั้งสองนี้ทำความเกื้อกูลกัน ในโลกนี้ย่อมมีผู้เกิดก่อนและผู้เกิดมาทีหลัง ผู้รู้ก่อนและผู้ได้ความรู้ทีหลัง มีผู้ได้เคยแก่การงานมาก่อนและผู้ปฏิบัติงานทีหลัง ฉะนั้นจึงมีบิดามารดาและบุตร์ ครูบาอาจารย์และศิษย์ ผู้บังคับบัญชาและผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา ผู้ใหญ่และผู้น้อยเป็นต้น ถ้าท่านผู้ใหญ่ทั้งหลายตามที่ได้ยกตัวอย่างมากล่าวนั้นได้ประพฤติตนเป็นบุพพการีต่อผู้เยาว์นั้น ๆ และผู้เยาว์ทั้งหลายได้ตอบแทน บุญคุณ ท่านด้วย ความกตัญญูกตเวทีแล้วก็เป็น อันว่าเขาทั้งหลายได้ดำเนินไปโดยถูกต้องทำนองครอง ธรรมเป็นการส่งเสริมเกื้อกูลซึ่งกันและกัน ความประพฤติเช่นนี้นำมาซึ่งความเจริญด้วยกันทั้งสองฝ่ายไม่มีเสื่อม

บุพพการะศัพท์นี้ แปลความ
ผู้ซึ่งเริ่มติดตาม กอบเกื้อ
ด้วยจิตต์เมตตางาม ประกอบปกา รุณแฮ
เป็นกิจผู้ใหญ่เอื้อ แก่ผู้เยาว์วัย

ความอุปการะตอบด้วย กตัญญู
กตเวทีเชิดชู ท่านนั้น
รู้คุณแห่งท่านบู ชาท่าน
ชื่อว่าปฏิการะชั้น ชาติเชื้อมนุษย์ธรรม
บุพพการะนั้น เป็นคุณ ธรรมแฮ
คู่กับปฏิการะหนุน กอบเกื้อ
ซึ่งกันและกันจุน เจือส่ง เสริมนอ
ต่างฝ่ายต่างโอบเอื้อ ไต่เต้าทางเจริญ

๗. <u>เมตตากับกรุณา</u> ความรักใคร่ความเอ็นดูเป็น "เมตตา" ความสงสารความหวั่นใจเมื่อเห็นเขาได้ทุกข์เป็น "กรุณา" เมื่อบุคคลผู้ใดมีคุณธรรมทั้งสองนี้อยู่ในดวงใจ ก็จะทำให้บุคคลผู้นั้นเป็นผู้ใจบุญ ไม่มีการที่จะคิดเบียดเบียนผู้อื่น มีแต่จะส่งเสริมให้เขามีความสุข เห็นผู้ใดมีทุกข์ก็ช่วยเหลือที่จะให้ผู้นั้นพ้นทุกข์ คุณธรรมทั้งสองนี้สนับสนุนให้ทำความเกื้อกูลกัน

คุณธรรมควบคู่ เมตตา
อีกหนึ่งคือกรุณา นั่นไซร้
เมตตาบ่งความมา ความรัก ใคร่แฮ
จักเรียกเอ็นดูได้ ไม่เพี้ยนความกัน
กรุณานั้นไซร้ สงสาร
จิตต์หวั่นเมื่อพะพาน ทุกข์ต้อง
ผู้อื่นขาดความสราญ ใคร่ปลด เปลื้องนา
ขออย่าให้พะพ้อง ทุกข์ได้สุขเกษม

ส่งสารและรักนี้ มีใน ใจเฮย
แห่งบุคคลใดใด อยู่ยั้ง
ต่างไม่เบียดเบียฬใคร แม่นมั่น
ชอบแต่ปลดทุกข์ค้ำ แต่เกื้อกูลกัน

๘. สัจจะกับจาคะ ความจริงใจเป็น " สัจจะ " ความยอมเสียสละเป็น " จาคะ " คุณธรรมที่กล่าวนี้ ถ้ามีอยู่ในบุคคลผู้ใดผู้นั้นก็เป็นคนที่มีใจเด็ดเดี่ยวทำอะไรทำจริงไม่มีลังเล เพราะก่อนที่จะมีความจริงใจเกิดขึ้นย่อมใช้สติปัญญาพิจารณาใคร่ครวญเหตุผลอย่างรอบคอบแล้วจึงแสดงความจริงใจออกมาและเมื่อได้ " จาคะ " คือความยอมเสียสละเข้าสนับสนุน ด้วยแล้ว ก็คงไม่พรั่นพรึง ต่ออุปสรรคนั้น ๆ เช่นยอมสละชีพเพื่อชาติเมื่อถึงคราวจำเป็น ก็มิได้เกรงกลัวต่อสิ่งที่จะมาผลาญชีวิตตนเป็นต้น

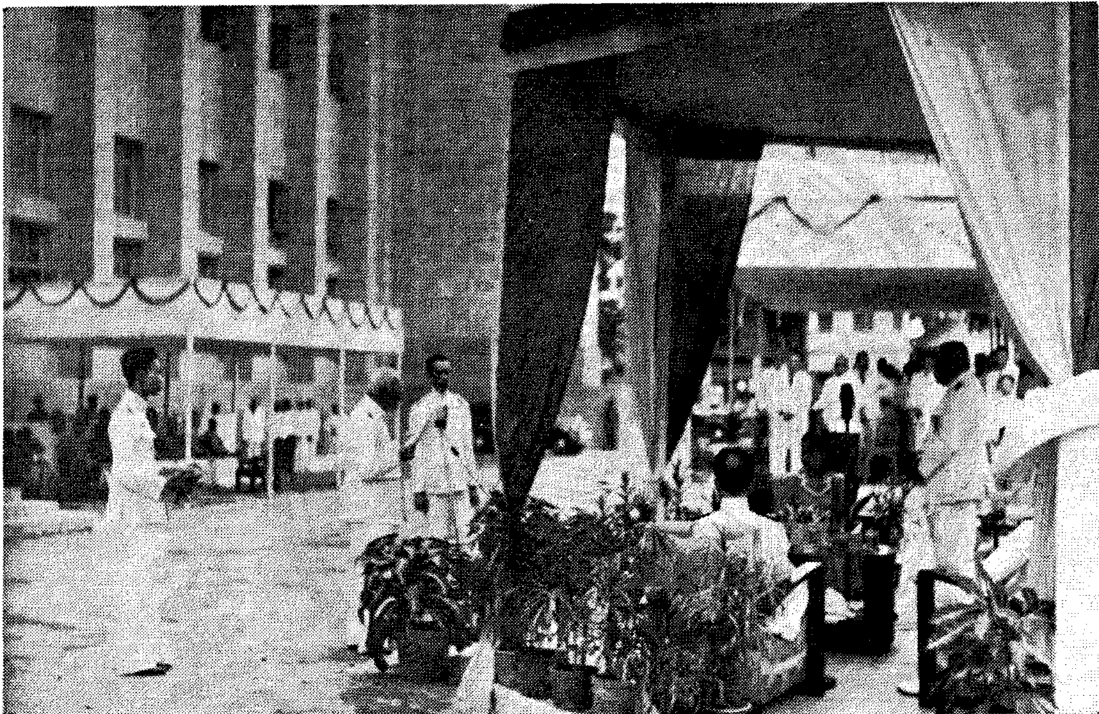
สัจจะคำกล่าวอ้าง จริงใจ
จาคะว่าเสียสละอะไร สละได้
จงคิดรอบคอบใจ ด้วยสติ
ประกอบปัญญาไซร้ สละได้สุดดี

ในที่สุดนี้ฉันขอกล่าววิงวอนให้ท่านทั้งหลาย จงทำจิตต์ให้ได้รับความอบรมด้วยคุณธรรมเหล่านี้เถิด ส่วนคุณธรรมเหล่าอื่นที่ฉันมิได้กล่าวในที่นี้ ก็ขอได้พยายามอบรมด้วย และควรกระทำ เป็น อาจิณจิตต์ก็จะปรากฏขึ้นโดยลำดับ

คุณธรรมที่กล่าวแล้ว โดยบรรยาย
หรือมิกล่าวอีกหลาย มากล้น
อบรมจิตต์อย่าวาย อย่าประ มาทแฮ
จิตต์จักประณีตพ้น สิ่งกลั้วมัวหมอง

ขอสิ่งศักดิ์สิทธิ์จงคุ้มครองท่านผู้ฟังทั้งหลายให้มี อายุ วรรณะ สุขะ พละ เทอญ

ขออำนาจคุณพระทั้ง สามองค์
คือพระพุทธธรรมสงฆ์ โปรดให้
พรสี่ประการตรง ทุกท่าน ทั่วเทอญ
ที่ทราบธรรมภาษิตไซร้ เพื่อให้วัฒนา

พลเอก พระยาพหล ฯ ในพิธีเปิดตึกที่ทำการกรมไปรษณีย์โทรเลข

๒๔ มิถุนายน ๒๔๘๓

โอวาท

ในระหว่าง พ.ศ. ๒๔๗๙ และ ๒๔๘๐ เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการทหารบกอยู่นั้น พลเอก พระยาพหลพลพยุหเสนา เชษฐบุรุษ (ซึ่งในขณะนั้นมียศเป็นพันเอก) ได้ไปเป็นประธานในพิธีต่าง ๆ ซึ่งทางราชการทหารได้จัดให้มีขึ้นหลายคราว เช่น พิธีปฏิญาณตนต่อธงไชยเฉลิมพล และพิธีแจกกระบี่เป็นต้น และในโอกาสต่าง ๆ นี้ ได้ให้โอวาทแก่ทหารซึ่งไปร่วมในพิธีนั้น ๆ ไว้ด้วย ในโอวาทที่ได้ให้แก่ทหารในโอกาสต่าง ๆ นี้มีข้อความหลายตอนที่เป็นประโยชน์แก่ทหารและบุคคลทั่วไป จึงเป็นการสมควรอย่างยิ่งที่จะได้รวบรวมไว้เป็นอนุสสรณ์ของผู้กล่าว

ในฐานะที่เป็นทหารโดยอาชีพ พลเอก พระยาพหลพลพยุหเสนา เห็นความสำคัญของการรักษาวินัยเป็นพิเศษ ในโอวาทที่ให้กับทหารใหม่ในการกระทำพิธีปฏิญาณตนต่อธงไชยเฉลิมพล เมื่อวันที่ ๑๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๗๙ ท่านได้กล่าวเน้นว่า **"ในที่นี้ขอเตือนด้วยความรู้สึกโดยตนเองไว้ด้วยว่า การเป็นทหารอะไรไม่ยากเท่ากับการรักษาวินัย เพราะกินความกว้างขวางมากนัก แต่ถึงกระนั้นก็ขอให้ตั้งใจพยายามรักษาวินัยไว้ เพราะเราจะเป็นทหารที่ดีได้ก็ด้วยมีวินัย ถ้าต่างคนต่างรักษาวินัยโดยเคร่งครัดด้วยกันแล้ว ก็จะทำให้กองทัพบกของเราเป็นระเบียบเรียบร้อยในเวลาปกติ และทั้งเข้มแข็งมีสง่าในเวลาออกสงคราม ทำให้เป็นที่เกรงขามต่อข้าศึกศัตรูทั้งหลาย"**

ในโอวาทซึ่งให้แก่นักเรียนนายร้อยทหารบก นักเรียนทำการนายเรืออากาศ และนักเรียนทำการนายร้อยตำรวจ เมื่อวันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๐ ท่านก็ได้กล่าวในเรื่องวินัยไว้ดังนี้

"ทหารยังมีความสำคัญอีกอย่างหนึ่งคือวินัย วินัยเป็นของสำคัญที่สุดทหารมีหน้าที่ผ่าอันตรายคือหน้าที่ที่จะต้องใช้ความกล้าหาญในการรบนั่นเองวินัยจึงเป็นสิ่งสำคัญที่จะกระทำให้ปฏิบัติหน้าที่ได้ดี ทหารทุกคนจะต้องมีวินัยอย่างเคร่งครัด ทหารยังมีความสำคัญอีกอย่างหนึ่งคือวินัย วินัยเป็นของสำคัญที่สุด ทหารมีหน้าที่ผ่าอันตรายคือหน้าที่ที่จะต้องใช้ความกล้าหาญในการรบนั่นเอง วินัยจึงเป็นสิ่งสำคัญที่จะกระทำให้ปฏิบัติหน้าที่ได้ดี ทหารทุกคนจะต้องมีวินัยเป็นอย่างเคร่งครัด กล่าวคือต้องปฏิบัติตามกฎข้อบังคับระเบียบแบบแผนของทหาร เชื่อฟังคำสั่งผู้บังคับบัญชาโดยเคร่งครัดด้วยกำลังใจอันเข้มแข็ง ฉะนั้นข้าพเจ้าจึงขอให้ท่านรักษาวินัยไว้ดียิ่ง"

ในโอกาสนี้ท่านได้ให้โอวาทที่น่าสนใจอีก ๒-๓ ข้อ ซึ่งเกี่ยวกับการฝึกฝนตนเองได้กล่าวไว้ว่า "ความรู้ที่ท่านศึกษาสำเร็จมาจากโรงเรียนนั้นเป็นความรู้ขั้นต้น ท่านจะต้องฝึกฝนตนและศึกษาในวิชาขั้นสูงต่อไปอีกมาก เช่นจะต้องผ่านโรงเรียนประจำเหล่าและโรงเรียนเสนาธิการทหารบกเป็นต้น วิชาการต่าง ๆ เป็นของไม่สิ้นสุด เพราะมีการดัดแปลงให้ดีขึ้นเสมอ

ดังที่ท่านทราบอยู่แล้ว นอกจากนี้ขอให้ท่านทั้งหลายพยายามฝึกฝนตนเองในความรู้ที่ได้เล่าเรียนมาแล้วอยู่เสมอ และขวนขวายแสวงหาวิชาความรู้เพื่อให้สมรรถภาพของท่านทั้งหลายดียิ่ง ๆ ขึ้น ฉะนั้นจึงขอย้ำเตือนท่านทั้งหลายไว้ ณ ที่นี้ด้วย"

ในตอนท้ายของโอวาทที่ได้ให้แก่ทหารในโอกาสนี้ ท่านได้กล่าวว่า "อีกประการหนึ่งขอให้นักเรียนทำการทั้งหลายระลึกไว้ด้วยว่าหน้าที่ที่ท่านจะไป ไม่ใช่แต่จะเป็นผู้บังคับบัญชาทหารอย่างเดียว ท่านทั้งหลายยังต้องเป็นครูหรืออาจารย์อบรมสั่งสอนวิชาแก่บรรดาผู้ซึ่งเข้ามารับราชการทหารให้เป็นพลเมืองดีอีกด้วย ทั้งนี้จึงจำเป็นจะต้องนำเอากิริยามารยาทอันดีงามที่ได้รับการอบรมจากผู้บังคับบัญชามาแล้ว มาแสดงเป็นตัวอย่างแก่ผู้ใต้บังคับบัญชาของตน ฉะนี้แหละจึงได้ชื่อว่านายทหารเป็นครูบาอาจารย์ของพลเมือง ฯ"

ในโอกาสที่ทหารที่จะออกจากประจำการและลาพักไปยังภูมิลำเนาของตน พลเอก พระยาพหลพลพยุหเสนา ก็ได้ให้โอวาทซึ่งเป็นประโยชน์แก่ทหารและคนทั่ว ๆ ไปไว้ดังนี้

"ในการที่พวกท่านได้มีแก่ใจมาแสดงคารวะต่อข้าพเจ้าผู้เป็นผู้บังคับบัญชาของท่าน ในเมื่อจะจากไปยังภูมิลำเนาของตนนั้น ข้าพเจ้าขอขอบใจในความประพฤติและมารยาทอันดีงามของท่าน เพราะธรรมเนียมไทยเราถือว่าการไปลามา

ไหว้เป็น หน้าที่ ของ ผู้น้อย ที่ จะแสดง ความ กตัญญูกตเวทีต่อผู้ใหญ่ ฉะนั้นข้าพเจ้าขอถือโอกาสฝากคำตักเตือนไปกับท่านด้วย เพื่อเป็นเครื่องจดจำใส่ใจไว้สำหรับปฏิบัติตนให้เหมาะสมกับที่เคยรับราชการทหารมาแล้ว และจะไปประกอบการสัมมาอาชีพต่อไป

ขอท่านอย่าลืมชีวิตของทหาร ถึงแม้ว่าท่านจะออกไปจากกองประจำการและไปเป็นกองหนุนแล้วก็ดี หรือจะพ้นการทหารไปแล้วก็ดี ก็ควรทำชีวิตจิตใจให้เป็นทหารอยู่ร่ำไป แล้ว จะได้ สั่ง สอน อบรม บุตร ของ ท่านให้ ดำเนิน ชีวิต ไปในทำนองนี้ด้วย เพราะทหารที่ดีเป็นผู้ที่รักษาระเบียบ ถือกฎยุทธวินัย ทำอะไรทำจริง มีเมตตากรุณาต่อคนทั่วไป ใจเด็ดเดี่ยว ซื่อตรงและสุภาพอ่อนโยน ตามที่กล่าวชักตัวอย่างมานี้เป็นคุณลักษณะที่ดีทั้งนั้น คุณลักษณะเช่นนี้ถึงตนจะพ้นจากราชการทหารไปแล้ว ถ้าตนยังคงมีติดอยู่ในอุปนิสสัยก็จะทำตนให้เป็นคนดีได้ โดยมากคนที่เคยเป็นทหารที่ดีไปแล้วออกไปทำมาหากินตามภูมิลำเนามักประพฤติตนเป็นพลเมืองดี อยู่ในบังคับบัญชาของเจ้าหน้าที่ทางฝ่ายบ้านเมืองโดยเรียบร้อย และทั้งได้เป็นกำลังของทางฝ่ายบ้านเมืองด้วย เพราะพวกนี้รู้หน้าที่ของพลเมืองดี ว่ามีอะไรบ้าง เช่นรักษาความสงบเรียบร้อยให้แก่ประเทศชาติ รักษาความสามัคคีพร้อมเพรียงประกอบการสัมมาอาชีพ และรู้จักการเสียสละซึ่งเป็น

หน้าที่ของพลเมืองดี ฉะนั้นขอทหารที่รักทั้งหลายจงจำใส่ใจไว้ความเจริญจะได้มีแก่ตน"

เมื่อวันที่ ๘ กันยายน ๒๔๘๐ พลเอก พระยาพหลพลพยุหเสนา ได้ไปเป็นประธานในงานพิธีกระทำสัตย์ปฏิญาณต่อธงไชยเฉลิมพล และในโอกาสนี้ได้ให้โอวาท แก่นักเรียนนายร้อยทหารบก และนักเรียนเทฆนิคทหารบกซึ่งไปประกอบพิธีนี้ไว้ดังนี้

"ข้าพเจ้ามีหน้าที่ต้องนำท่านทำการปฏิญาณ ฉะนั้น จึงขอถือโอกาสให้โอวาทแก่ท่านไว้ก่อนที่จะกระทำการปฏิญาณตน ข้าพเจ้าอยากจะจูงดวงใจของท่านให้เป็นนักรบแท้ ๆ เพราะว่าการกระทำพิธีนี้เป็นพิธีสำคัญอันหนึ่ง ที่ครอบบุคคลทั้งหลายซึ่งมีใจร่วมกันที่จะรักษาประเทศชาติโดยความซื่อสัตย์สุจริต ผู้ใดจะรักษาคำปฏิญาณนี้ไว้ได้ จะต้องอาศัยความเชื่อมั่น ประกอบกับการพูดจริง ทำจริง กับทั้งต้องรักษายุทธวินัยโดยเคร่งครัด ฉะนั้นในการสาบาลข้อที่ ๑ ที่ว่า "จะยอมตายเพื่อความ อิสสระภาพ และ ความสงบ แห่งประเทศชาติ" นั้นอย่าเข้าใจว่าเอาชีวิตไปให้เขาฆ่าง่าย ๆ จะต้องทำชีวิตให้มีค่าอย่างสูงให้สมเกียรติที่จะยอมตาย เช่นชีวิตที่ได้เล่าเรียนศึกษาวิทยาการต่าง ๆ และสามารถที่จะต่อต้านศัตรูหมู่ร้ายของประเทศได้จนเลือดหยดสุดท้าย คือไม่ตายอย่างแมลงเม่าเข้ากองไฟ ข้อที่ ๒ ที่ว่า "จะรักษาไว้ซึ่งความศักดิ์สิทธิแห่งรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยาม ทั้งนี้ท่านจะต้องช่วยกัน

รักษาให้มีความศักดิ์สิทธิ์จริงๆ คือต้องพร้อมด้วยกายวาจา ใจ ไม่ใช่ฉะเพาะแต่อย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น นั่นแหละความศักดิ์สิทธิ์ของรัฐธรรมนูญจึงจะมีได้ ในข้อ ๓ ที่ว่า "จะอยู่ในศีลธรรมของศาสนา" นั้น ขออย่าให้เชื่อถือไปด้วยความงมงาย จงเชื่อโดยใช้ปัญญาไตร่ตรองให้เกิดศรัทธาแล้วก็ให้อยู่ในสัมมาปฏิบัติ เช่นนี้ จึงจะเรียกว่าอยู่ในศีลธรรมของศาสนา ข้อที่ ๔ ที่ว่า "จะเชิดชูและรักษาไว้ซึ่งพระบรมเดชานุภาพแห่งพระมหากษัตริย์เจ้า" ข้อนี้ต้องปฏิบัติไปในทางสุจริตพร้อมด้วยกาย วาจา ใจ ของผู้ที่จะเชิดชูและรักษานั้น ส่วนข้อที่ ๕ "จะเชื่อถือผู้บังคับบัญชาและปฏิบัติตามคำสั่งโดยเคร่งครัด ทั้งจะปกครองผู้ใต้บังคับบัญชาโดยยุติธรรม" ในข้อนี้ ข้าพเจ้าขอเตือนว่าเท่าที่ข้าพเจ้าได้รู้สึกโดยทั่วไปยังมีทางที่จะทำให้ดีขึ้นอีกได้ ข้าพเจ้าขอเตือนใจท่านว่าให้ท่านเชื่อมั่นในผู้บังคับบัญชาจริง ๆ ถ้าคำสั่งนั้นไม่ผิดต่อกฎหมายและกฎข้อบังคับ ๆ นอกจากนี้ท่านควรจะรู้จักแยกส่วนตัวและราชการให้เหมาะเจาะในการที่จะปฏิบัติต่อผู้บังคับบัญชาตามวินัยอันดี อีกประการหนึ่ง การรักษาความลับในราชการเป็นของสำคัญมากสำหรับทหารที่มีวินัยดี ถึงแม้จักต้องเสียชีวิตก็ไม่เปิดเผยความลับสำคัญของราชการ เมื่อเราเป็นผู้บังคับบัญชาและมีหน้าที่ที่ปกครองผู้ใต้บังคับบัญชาเอง เราจะต้องรักษาความยุติธรรมไว้ให้ดี และถ้ามีพรหมวิหารสี่ประกอบด้วยแล้วจะดียิ่ง

นอกจากทหารแล้ว พลเอก พระยาพหลพลพยุหเสนา ได้ให้โอวาทไว้แก่นักเรียนและประชาชนทั่วไปด้วย ในโอกาสที่ทางราชการได้ปรับปรุงปฏิสังขรณ์โรงเรียนมัธยมวัดไตรมิตร์วิทยาลัยเสร็จเรียบร้อยใน พ.ศ. ๒๔๙๐ ประธานกรรมการซึ่งได้รับแต่งตั้งให้ดำเนินการในเรื่องนี้ ได้มีหนังสือขอโอวาทไปยัง พลเอก พระยาพหลฯ เพื่อนำไปลงหนังสือพิมพ์โรงเรียน เพื่อเป็นอนุสสรณ์ท่านเชษฐบุรุษ ก็ได้ส่งโอวาทไปให้ตามความประสงค์ ซึ่งมีข้อความที่น่าสำเหนียกดั่งนี้

"ยุวชนเป็นกำลังของชาติส่วนหนึ่งเพราะนับวันจะเติบโตขึ้นเป็นพลเมืองทำคุณทำประโยชน์ให้แก่ชาติบ้านเมือง เพราะฉะนั้นจึงควรจะเตรียมตัวสำหรับหน้าที่สนองคุณชาติตั้งแต่บัดนี้ไป

การเตรียมตัวนี่แหละ คือการศึกษา ซึ่งจะต้องศึกษาทั้งทางกาย จรรยา และใจ นักเรียนจะต้องบริหารร่างกายให้มีสุขภาพอนามัยแข็งแรงดีจะ ต้องฝึกหัดการร่วมมือกันกระทำการ เช่นการกีฬาเป็นต้น ซึ่งนอกจากความสนุกสนานในการเล่นแล้ว ยังจะสอนให้รู้จักกำหนดกฎเกณฑ์ในการแข่งขันกัน คือแข่งขันกันโดยความชอบธรรมไม่เอารัดเอาเปรียบกัน มีใจเผื่อแผ่ต่อกัน ฝ่ายใดแพ้ก็ควรจะรู้จักนิยมฝีมือฝีเท้าของฝ่ายชนะ และควรจะพลอยยินดีด้วย ฝ่ายแพ้ก็คงจะกลายเป็นฝ่ายชนะได้สักวันหนึ่ง

จิตต์ใจเผื่อแผ่นี้เป็นสมบัติที่สำคัญมาก การลูกเสือก็ดี การอนุสภากาชาดก็ดี ล้วนเป็นเครื่องฝึกหัดอบรมให้ทำคุณประโยชน์ให้แก่เพื่อนนักเรียนด้วยกัน เพื่อนมนุษย์ด้วยกัน และเพื่อนร่วมชาติด้วยกัน เพราะฉะนั้นขอให้นักเรียนเอาใจใส่ให้จงมาก จึงจะได้ชื่อว่าเป็นผู้ประพฤติดี

จรรยาความประพฤตินี้เป็นสิ่งสำคัญที่สุด นักเรียนจะต้องไม่เบียดเบียฬกัน จะต้องเมตตากรุณาแก่กัน จะต้องเชื่อถ้อยฟังคำครูบาอาจารย์ จะต้องอยู่ในศีลในธรรม ตามคำสั่งสอนแห่งศาสนาของตน จะต้องอยู่ในระเบียบวินัยอันดีกอร์ปด้วยความสามัคคีไม่แตกร้าวกัน สนิทสนมกันอย่างพี่น้อง การเล่าเรียนจึงจะเป็นไปด้วยดี

ส่วนวิชาความรู้นั้น จะต้องบากบั่นหมั่นเพียร เล่าเรียนให้สำเร็จให้จงได้ ตนจะได้เป็นที่พึ่งแก่ตน จะได้มีความสามารถประกอบการอาชีพ เพื่อสนองคุณบิดามารดาและสนองคุณชาติบ้านเกิดเมืองนอน ถ้ากระทำดังนี้จึงจะได้ชื่อว่าเป็นพลเมืองดี

การเป็นพลเมืองดีนี่แหละ เป็นความมุ่งหมายของรัฐธรรมนูญที่จะส่งเสริม รัฐธรรมนูญเป็นเครื่องให้โอกาสแก่พลเมืองที่จะบำเพ็ญคุณความดี และประกอบคุณประโยชน์ตามความถนัดของตน รัฐธรรมนูญเป็นเครื่องให้โอกาสแก่พลเมืองทั่ว ๆ ไป โดยไม่เลือกชั้นวรรณะ ใครทำดีก็ได้ดี

เพราะฉะนั้นนักเรียนทั้งหลายจึงมีความหวังในความเจริญทั่วกันทุกคน"

ในโอกาสที่ท่านเชษฐบุรุษไปเยี่ยมเยียนภาคใต้ระหว่างเดือนธันวาคมและมกราคม พ.ศ. ๒๔๗๙ ก็ได้ให้โอวาทแก่ครูและยุวชนของชาติซึ่งมีข้อความที่ควรจะได้รวบรวมไว้เป็นอนุสสรณ์ของผู้กล่าวไว้ดังนี้

"ประเทศชาติจะเจริญก้าวหน้าได้ ต้องอาศัยความพร้อมเพรียงแห่งยุวชนของชาติพวกเรา ชั้นผู้ใหญ่ซึ่งมีอายุอยู่ในเกณฑ์ปัจฉิมวัยแล้วนั้น จะรับหน้าที่กิจการงานของชาติอยู่เรื่อยไปจนตลอดกาลนั้นหาได้ไม่ มีวันใดก็วันหนึ่งจะต้องละจากหน้าที่การงานไปคราวหนึ่ง เนื่องด้วยความเจ็บไข้ ความแก่ การลดถอยแห่งความรู้ ความสามารถ และความตาย ยุวชนของชาตินี้แหละจักต้องเข้ารับหน้าที่แทนต่อไปในภายหน้า ถึงแม้จะไม่ได้เข้ารับราชการ แต่มีการประกอบอาชีพส่วนตัว เช่นทำไร่ ไถนา ซื้อค้ามาขาย หรือเป็นแม่เหย้าเฝ้าเรือนก็ดี ก็ต้องนับว่าอยู่ในเกณฑ์กระทำการงานเพื่อประเทศชาติทั้งนั้น โดยเหตุนี้จึงต้องรับการฝึกอบรมตนในทางที่ดีที่ชอบไปตั้งแต่บัดนี้ เพื่อให้เป็นหลักในการที่จะปฏิบัติในแนวทางที่ถูกต้องต่อไป

หากว่ายุวชนของชาติซึ่งจะเข้ารับมรดกในการงานของชาตินั้น มีความรู้ความสามารถและอัธยาศัย ความประพฤติ

พร้อมทั้งกำลังกาย ฯลฯ ที่จะดำเนินการงานได้นั้นเลวลงไปกว่าผู้ที่ดำรงการงานอยู่ขณะนี้ ก็นับว่าประเทศชาตินั้นอยู่ในอาการเสื่อม

หากว่ายุวชนของชาติตามที่กล่าวแล้ว มีอุปนิสสัยและดำเนินการงานได้เสมอกับผู้ใหญ่ที่ได้มอบมรดกการงานไว้ให้ ก็นับว่าประเทศชาติอยู่ในการทรงตัว

ถ้าหากว่ายุวชนของชาติ เมื่อเติบโตขึ้นแล้ว ได้เข้ารับหน้าที่การงานแทน และดำเนินการงานได้ดีกว่า ประกอบกับอุปนิสสัยก็ดีด้วย ก็นับว่าประเทศชาติก้าวหน้าขึ้นสู่ความเจริญรุ่งเรือง

โดยเหตุนี้ ข้าพเจ้า จึงขอให้เหล่า ยุวชน ของชาติ จงพยายามรับความ อบรม และฝึกคนให้มีอุปนิสสัยอันดีงาม อยู่เสมอ ตั้งใจศึกษาเล่าเรียนไปตั้งแต่ยังเยาว์อยู่ เพื่อจะได้เป็นต้นทุนในการหาความรู้ให้กว้างขวางและทำการงานให้ดีต่อไปในภายภาคหน้า

ในการที่ข้าพเจ้าได้ชี้แจงมานี้ ขอให้ท่านอาจารย์และครูทั้งหลาย จงได้จำใส่ใจ ไว้ด้วย เพื่อจะได้รู้แนวทางที่จะฝึกอบรมเด็ก และให้การศึกษาแก่เด็กโดย ถูกต้อง การให้การศึกษาแต่อย่างเดียวนั้นไม่ควรกระทำ เพราะจะทำให้เด็กได้แต่เครื่องมือไปใช้ อาจจะเอาไปใช้ในทางที่ผิดก็ได้ จึงควรจะจัดการอบรบอุปนิสสัยซึ่งเกี่ยวแก่ทางศีลธรรมไปด้วย จะ

ได้ช่วยเป็นสติเหนี่ยวรั้งให้ใช้เครื่องมือนั้น โดยทางที่ถูกต้องตามที่ข้าพเจ้าได้สังเกตมาจากบางประเทศ เขาถือความประพฤติสำคัญกว่าความรู้ความสามารถ"

ในโอวาทซึ่งท่านเชษฐบุรุษได้ให้แก่ข้าราชการและประชาชนในโอกาสต่าง ๆ สิ่งที่ท่านเน้นเป็นพิเศษและไม่เคยเว้นกล่าวเลยก็คือ ความสามัคคีร่วมใจกันซึ่งเป็นเรื่องสำคัญที่สุดทุกกาลสมัย

ในโอกาสที่ได้ไปพักผ่อนที่จังหวัดกาญจนบุรี ใน พ.ศ. ๒๔๗๘ ก็ได้ให้โอวาทแก่ข้าราชการและชาวจังหวัดกาญจนบุรีไว้ดังนี้

"เรื่องที่ข้าพเจ้าใคร่พูดต่อท่านดังนี้ คือ ๑. ความสามัคคี ๒. การประสานงานตามหน้าที่ราชการต่าง ๆ และ ๓. การปฏิบัติงานตามหน้าที่เพื่อความก้าวหน้า

ในเรื่องความสามัคคีข้าพเจ้าเห็นเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง เพราะกิจการใดไม่ว่าราชการหรือส่วนตัว หากขาดความสามัคคีเสียแล้ว กิจการนั้น ๆ ก็ยากจะสำเร็จไปได้ แต่หากผู้ปฏิบัติงานมีความรักใคร่ สามัคคีปรองดองซึ่งกันและกัน กิจการนั้น ๆ ก็ย่อมจักสำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดี ทั้งผู้ผิดคิดมิชอบก็ยากที่จะปลุกปั่นเราเพื่อสำเร็จผลของเขา อันโน้มไปในทางทุจริตนั้น ๆ ได้ งานนั้น ๆ ก็จะไม่เสียหรือมีความเข้าใจผิดคิดเขวไป ข้าพเจ้าจึงเห็นว่าความสามัคคีนั่นแหละสำคัญ

ทีนี้พูดเรื่องการประสานงาน เรื่องนี้ก็ต้องเนื่องมาจากความสามัคคีก่อน เมื่อข้าราชการทุกแผนกมีความสามัคคี

รักใคร่กลมเกลียวเป็นกันเอง เช่นเมื่อฝ่ายหนึ่งหรือแผนกหนึ่งคิดจะกระทำงานใด ๆ ขึ้นเพื่อความก้าวหน้า ถ้าต่างฝ่ายไม่คิดเป็นอริกัน ก็ย่อมหันหน้าเข้าปรึกษาหารือกัน เพื่อช่วยกันคิดช่วยกันทำ เมื่อมีหลายความคิดหลายความเห็นเช่นนี้ ผลของงานก็ย่อมจะดำเนินและสำเร็จไปโดยสะดวกสะบายทุกประการ ข้าพเจ้าจึงเห็นว่าถ้าจะคิดทำกิจการใด ๆ ถ้าได้ปรึกษาหารือกันเสียชั้นหนึ่งก่อนแล้ว ก็จะได้รับความสะดวกในทางปฏิบัติเป็นอันมาก ไม่เสียเวลาในการแย้งและโต้ตอบกันไปมา

ส่วนการปฏิบัติงานตามหน้าที่นั้นเล่า ขอท่านอย่าได้มัวหวาดกลัวต่อผู้ใหญ่อยู่เลย เรามีหน้าที่ต้องกระทำต้องปฏิบัติอย่างใด ก็กระทำไปในทางที่ถูกและตั้งใจดี มุ่งแต่ในงานมีเข็มไปในทางสุจริตแล้ว ใครเล่าจะมาตำหนิหรือลงโทษ เช่นข้าพเจ้าขึ้นมาพักผ่อนในคราวนี้ ขออย่าให้เข้าใจไปว่า ข้าพเจ้าจะมาคอยจับผิดท่าน ขออย่าให้คิดเช่นนั้นเลย จะมีประโยชน์อันใดที่ข้าพเจ้าจะกระทำเช่นนั้น ถ้าพวกท่านทุกคนพากันคิดเช่นนี้แล้ว ราชการจะเจริญขึ้นอย่างไรได้ เพราะท่านมัวหวาดกลัว เกรงจะผิด จะพลาด ไม่กล้าจับงานที่จะต้องรับผิดชอบ เลยไม่กล้าออกความคิดความเห็น คอยดำเนินงานตามความเห็นของผู้ใหญ่อยู่เสมอไป ผู้ใหญ่จะเอาสมองมาคิดที่ไหนหวัดไหวท่านต้องกล้าคิด ต้องกล้ากระทำด้วยตนเอง

ผิดเป็นผิด ถ้าผิดนั่นแหละเป็นครูละ ถ้าไม่ทำแล้วทำไมจึงจะรู้ว่าผิดหรือถูกเล่า ต้องทำซิจึงจะรู้ ถ้าทำผิด แต่ว่ามีความปรารถนาดีแล้ว ผู้ใหญ่จะมาทำไม ใครบ้างทำงานจะไม่มีผิดมีพลาด ถ้าผิดพลาดโดยความตั้งใจดีแล้ว หน้าที่ของผู้ใหญ่ก็จะต้องติต้องสอน อย่าคิดว่าเป็นความเสียหาย นั่นคือผู้ใหญ่ต้องการให้งานนั้นเจริญ ผู้กระทำจะได้มีสติคิดให้ดียิ่งขึ้น ข้าพเจ้าเข้าใจว่าคงจะมีใครในบรรดาท่านที่มาหรือไม่ได้มาณที่นี้ก็ดี คงจะมีความคิดความเห็นดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วบ้างเป็นแน่

ข้าพเจ้าเป็นคนตรง จึงชอบพูดกันตรงๆ ผิดก็ว่าผิด ถูกก็ว่าถูกตามหน้าที่ราชการ ซึ่งต้องว่ากันไปตามเรื่อง พอนอกเวลาแล้ว ทางส่วนตัวก็คงเป็นไปตามปกติเช่นเคยไม่ผิดแปลกไปอย่างใด”

ในโอวาทที่ให้แก่ประชาชนนั้น นอกจากความสามัคคีพร้อมเพรียงแล้ว ท่านเชษฐบุรุษ ได้เน้นในเรื่องให้ประชาชนทำตามพระพุทธโอวาท คือ “ตนของตนเป็นที่พึ่งแก่ตน” เสมอ ในโอวาทที่ให้แก่ประชาชนเมื่อไปเยี่ยมเยียนภาคใต้ ใน พ.ศ. ๒๔๗๙ ได้กล่าวไว้ว่า

“ประเทศชาติจะเจริญรุ่งเรืองต่อไปได้ ก็ต้องอาศัยคุณสมบัติของพลเมืองแห่งประเทศชาตินั้นเป็นที่ตั้ง คุณสมบัติของพลเมืองนั้นมีหลายอย่างแต่ที่ข้าพเจ้าเห็นว่าเป็นคุณสมบัติ

ที่สำคัญ ซึ่งพวกเราจะต้องระลึกและมีประจำอยู่เสมอนั้นก็คือ การรักษาความสงบความสามัคคีพร้อมเพรียง วิริยะ อุตสาหะ ประกอบการสัมมาอาชีพ การเสียสละตามหน้าที่

ในการที่ข้าพเจ้าชี้แจงให้รักษาความสงบนั้น ก็เพราะเล็งเห็นว่าความสงบเป็นความสุขอย่างยิ่งของพวกเรา พวกเราต้องมีความสงบจึงจะมีความสุข แต่ความสงบเป็นสิ่งที่รักษาได้ยาก เพราะมีความไม่สงบคอยทำลายอยู่ เท่าที่สังเกตในประวัติศาสตร์สำหรับในโลกนี้ไม่เคยได้มีความสงบถึงสามปีเลย เพราะมนุษย์มีจิตต์ใจต่างๆ กัน เมื่ออยู่ร่วมกันมากๆ ก็อาจมีการกะทบกระทั่งก้าวร้าวซึ่งกันและกันไม่มากก็น้อย อย่าดูอื่นไกลเลยลิ้นกับฟันก็ยังกะทบกันได้ ฉะนั้นจึงเห็นได้ว่า ความไม่สงบนั้นเกิดขึ้นได้ง่าย แต่ถ้าหากพวกเราใช้ความพยายามที่จะรักษาความสงบไว้ให้มากแล้ว เช่นซื่อตรงต่อกัน คอยห้ามใจข่มใจของตน อดทนต่อความกะทบกระทั่งและให้อภัยไม่ถือโทษโกรธเคืองกัน ก็จะทำให้ความไม่สงบนั้นน้อยหรือเบาลง ไม่ถึงกับทำให้เกิดเหตุการณ์รุนแรงขึ้นได้

เนื่องจากเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงมีจิตต์ประสงค์อยากจะให้เพื่อนร่วมชาติทั้งหลายมีความสามัคคีกลมเกลียวกัน ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน รักกันไว้ดีกว่าโกรธกัน จะได้อาศัยไหว้วานกันได้ เมื่อถึงคราวจำเป็นต้องเสียสละเพื่อป้องกันประเทศชาติ จะได้มีความพร้อมเพรียงเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน ความ

เข้มแข็ง และความเป็นปึกแผ่น จะได้แสดงออกมาในคราวนั้นให้โลกเห็น ในเวลาปกติก็จะได้พึ่งพาอาศัยกันในฐานะที่เป็นพลเมืองดีหรือเป็นเพื่อนบ้านที่ดีดังคำสุภาษิตท่านกล่าวไว้ว่า "น้ำพึ่งเรือเสือพึ่งป่า" เจ้านาย ข้าราชการ พ่อค้าคหบดี ประชาชนพลเมือง ก็คือเพื่อนร่วมชาติด้วยกันทั้งนั้น เราควรจะสามัคคีกลมเกลียวเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

ตามที่ข้าพเจ้ากล่าวนี้ ขอท่านทั้งหลายอย่าได้เข้าใจผิดว่า ต่างคนต่างก็ไม่ต้องทำกิจการอะไร เพราะคอยแต่จะพึ่งกันเสียร่ำไปเช่นนั้นหามิได้ เกิดมาเป็นคนไม่พิการจนเกินไปจนถึงกับทำอะไรไม่ได้ ก็ต้องพยายามพึ่งตนของตน จะพึ่งตนของตนได้ก็ต้องทำงานจะเกิดมาเพื่อนั่ง ๆ นอน ๆ รอวันตายอยู่เฉย ๆ นั้นไม่ได้ หรือจะนั่งคอยลาภสการให้เข้ามาสู่หาตนเองนั้นก็ไม่ได้ หรือจะนั่งนิ่งเฉย ๆ ให้คนอื่นเขามาช่วยเหลือต่าง ๆ นา ๆ ก็ไม่ได้เช่นเดียวกัน เป็นการผิดกฎธรรมดา ฉะนั้นขอให้พี่น้องทั้งหลายจงขวนขวายประกอบการทำมาหากินในทางสุจริตเถิดจะได้มีกิน มีใช้ มีสรอย ตามอัตตภาพของตน ข้อความที่กล่าวนี้ก็ตรงกับคำพระ ที่ท่านกล่าวเป็นภาษาไทยว่า "ตนของตนเป็นที่พึ่งของตน" การประกอบกิจที่เป็นสัมมาอาชีพนั้นดีเป็นที่นิยมสรรเสริญโดยทั่วไป

ถ้าประเทศใดมีพลเมืองเป็นดังเช่นที่กล่าวมาแล้วนี้มากด้วยกัน ประเทศนั้นก็มีความสมบูรณ์พูนสุข

ประเทศย่อมอาศัยพลเมืองเป็นกำลังอุดหนุนอยู่ เช่น กำลังกาย กำลังใจ กำลังทรัพย์

อาศัยกำลังกาย ได้แก่ชายฉกรรจ์ซึ่งกระทำหน้าที่ป้องกันชาติ ในการเป็นทหารและตำรวจเป็นต้น

อาศัยกำลังใจ ได้แก่พลเมืองมีใจรักประเทศชาติ เห็นประเทศชาติเป็นสำคัญกว่าตน พยายามทำตนให้เป็นประโยชน์แก่ประเทศชาติเต็มกำลังสามารถของตน ๆ

อาศัยกำลังทรัพย์ ได้แก่พลเมืองยอมเสียภาษีอากรและอื่น ๆ ที่เป็นหน้าที่ของพลเมืองจะต้องเสียให้แก่ประเทศ โดยไม่มีการบิดพลิ้วต่าง ๆ นา ๆ

การเรียกชายฉกรรจ์เข้ารับราชการทหารและตำรวจก็ดี หรือการเก็บภาษีอากรต่าง ๆ เหล่านี้ก็ดี ก็เพื่อประโยชน์และความสุขความเจริญของราษฎร แต่รัฐบาลก็ได้คำนึงถึงอยู่เสมอที่จะมิให้เป็นการเดือดร้อนในการทำมาหากิน และเป็นภาระหนักแก่ราษฎร ฉะนั้นเมื่อราษฎรได้เล็งเห็นการเสียสละที่กล่าวนี้ว่าเป็นประโยชน์และเป็นหน้าที่ของตนโดยแจ่มแจ้งแล้ว ตั้งใจปฏิบัติโดยดีด้วยกันทุก ๆ คนหรือเป็นจำนวนมาก ความเป็นปึกแผ่นแน่นหนาและความเข้มแข็งก็จะเกิดมีแก่ประเทศชาติของเราทันที"

ในโอวาทที่ให้แก่ประชาชนในงานเปิดโรงเรียน ที่จังหวัดปทุมธานี เมื่อวันที่ ๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๙ ก็ได้กล่าวข้อความคล้ายคลึงกับข้างบนนี้ ดังนี้

"พลเมืองเป็นส่วนสำคัญของประเทศ ถ้าประเทศใดมีพลเมืองซึ่งรักความสงบทำมาหากินในทางสุจริต ยอมเสียสละในสิ่งที่ควรเสีย มีความสามัคคีพร้อมเพรียงกัน มีวิริยะอุตสาหะประกอบกิจที่ชอบ ประเทศนั้นก็มีหวังที่จะก้าวขึ้นสู่ความเจริญรุ่งเรืองต่อไปได้

ในที่นี้ข้าพเจ้าขอตักเตือนเพิ่มเติมต่อไปอีกว่า มนุษย์เราที่เกิดมาเมื่อได้เติบโตขึ้น และออกจากอกพ่ออกแม่ไปแล้วก็จำจะต้องมีความรับผิดชอบตนเอง ดั่งคำพระที่ท่านกล่าวไว้และแปลเป็นภาษาไทยได้ข้อความว่า "ตนของตนเป็นที่พึ่งแก่ตน" ฉะนั้นเราจะต้องตั้งหน้าตั้งตาทำมาหากินโดยสุจริตอย่าไปหวังพึ่งใครเลยเป็นอันขาด ถึงหากว่าเราจะยากจนค่นแค้น เราก็ต้องกระเสือกกระสนโดยตนเอง หากิจการทำเพื่อได้เงินมาจับจ่ายใช้สรอย เลี้ยงปากเลี้ยงท้องไปตามอัตตภาพของตน นั่นแหละจึงจะถูกตามหลักแห่งกฎธรรมชาติ

ถ้าพลเมืองของเราทุกคนปฏิบัติได้เช่นนี้ ก็จะทำให้ประเทศชาติของเรามั่นคงเข้มแข็งยิ่งขึ้น

รัฐบาลจะช่วยเหลือได้ก็ในทางที่เป็นส่วนรวมใหญ่ ๆ หรือโดยที่เป็นทางสาธารณะจะช่วยเป็นส่วนบุคคล ๆ ไปหาได้ไม่ เพราะเป็นการเหลือบ่ากว่าแรง เกินกำลังความสามารถของรัฐบาล การช่วยเหลือเป็นส่วนรวมและเป็นสาธารณะนั้นรัฐบาลได้คำนึงอยู่เสมอ และปฏิบัติอยู่แล้วก็มี"

พลเอก พระยาพหล ฯ ในรัฐพิธีวางรากศิลาอนุสสาวรีย์ชัยสมรภูมิ
๒๔ มิถุนายน ๒๔๘๔

สุนทรพจน์

ในสุนทรพจน์นี้ พลเอก พระยาพหลพลพยุหเสนาแสดงในโอกาสต่าง ๆ ระหว่างที่ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี และผู้บัญชาการทหารบก ก็มีข้อความหลายตอนที่ควรจะได้พิมพ์ขึ้นไว้เพื่อเป็นอนุสสรณ์แก่ผู้กล่าว

เมื่อวันที่ ๑๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๙ ซึ่งเป็นวันครบรอบปีที่ ๔ ของการประกาศใช้รัฐธรรมนูญฉะบับถาวร ท่านเชษฐบุรุษได้กล่าวคำปราศัยแก่ประชาชนชาวไทยทางวิทยุกระจายเสียง และในโอกาสนี้ได้ให้ความคิดเห็นในเรื่องการปกครองระบอบรัฐธรรมนูญไว้ดังนี้:-

"การปกครองตามระบอบนี้ ได้ให้สิทธิเสมอภาค และเสรีภาพแก่ประชาชนพลเมืองทั่ว ๆ ไป ไม่มีการเลือกที่รักมักที่ชังแต่ประการใดหามิได้ ดำเนินวิธีการปกครองเป็นสายกลางไม่หนักหรือเอนเอียงไปทางหนึ่งทางใด เป็นการปกครองที่มีระเบียบแบบแผนอย่างละเอียดละออ จึงทำให้เป็นการยากที่จะปฏิบัติให้เพียบพร้อมในชั้นต้น ๆ แต่ถ้าพลเมืองของเราได้เคยชินแก่การปกครองตามระเบียบนี้แล้ว กิจการของชาติก็จะเดินก้าวหน้าไปอย่างสะดวกดาย ทั้งกลับจะนำผลดีมาสู่ประเทศชาติที่รักและประชาชนพลเมืองเป็นอย่างมากอีกด้วย

การปกครองระบอบรัฐธรรมนูญนั้น ถ้าลองคิดเปรียบเทียบดูกับนิสสัยใจคอของพลเมืองแห่งชาติ ก็พอจะทราบ

ได้ดีว่า พลเมืองของประเทศสยามมีสายโลหิตสืบเนื่องมาจากคนชาติไทยแต่ครั้งโบราณกาล เป็นบุคคลที่ชอบอิสสระ-ภาพ และเสรีภาพมาแต่ดั้งแต่เดิม จึงได้ชื่อว่าเป็น "คนไทย" หมายความว่า เป็นที่มีอิสสระเสรีแก่ตัว ไม่มีจิตต์ใจเป็นทาษ หากในครั้งกระโน้น เขาได้ถูกรังแกรบกวนหนักเข้าก็มิสามารถจะสู้รบปรบมือกับศัตรูของเขาได้ โดยที่มีกำลังและความสามารถน้อยกว่า จึ่งได้พากันอพยพมาหาที่ ๆ จะทำมาหากินใหม่ ครั้นได้ภูมิลำเนาที่เหมาะแล้วจึ่งตั้งตัวขึ้นเป็นเอกราชปกครองกันเองสืบต่อมาจนตราบเท่าทุกวันนี้ และยังรู้สึกตัวว่าเป็นไทยอยู่ร่ำไป ฉะนั้นจึ่งเห็นได้ว่าการปกครองแบบประชาธิปไตยซึ่งมีพระเจ้าแผ่นดินอยู่ใต้รัฐธรรมนูญนั้น เป็นการเหมาะสมแก่นิสสัยใจคอของพวกเราชาวสยามอยู่แล้ว

สยามเป็นประเทศที่มีพระพุทธศาสนาเป็นหลักชัยประจำอยู่ มุ่งแต่จะอบรมสั่งสอนให้บุคคลประพฤติไปในทางศีลธรรม ประกอบกิจแต่ในทางคุณงามความดีอันแท้จริงเท่านั้น มิได้มีการก้าวร้าวต่อศาสนาใด ๆ เป็นศาสนาที่ให้อิสสระเสรีแก่ประชาชนเต็มที่ การแผ่ศาสนาก็กระทำไปในทางเห็นดีเห็นชอบและศรัทธาของผู้ที่จะนับถือ ไม่ได้มีการบังคับขู่เข็ญใครแต่อย่างใดเลย ใครจะสามารถประพฤติศีลธรรมได้เพียงใดแค่ไหน ก็แล้วแต่กำลังความสามารถของผู้นั้น ใครทำดีก็ได้ดี ใครทำชั่วก็ได้ชั่ว การปกครองคณะสงฆ์นั้นเล่า

ก็ดำเนินไปคล้ายระบอบรัฐธรรมนูญ จึ่งเห็นได้ว่าเป็นการเหมาะสมแก่การปกครองตามระบอบรัฐธรรมนูญอย่างยิ่ง

คราวนี้ถ้าเราลองคิดเปรียบเทียบหลักการปกครองตามระบอบรัฐธรรมนูญกับทางแห่งพระมหากษัตริย์บ้าง จะมีทางได้ทางเสียอย่างไร ถ้าจะคิดดูแต่เพียงเผิน ๆ แล้ว ก็เห็นไปว่าเป็นการจำกัดพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ แต่ถ้าหากเราได้คิดไปให้ซึ้งกว่านั้นสักหน่อย คิดถึงว่ามนุษย์ก็ดี สัตว์ต่าง ๆ ก็ดี ทุก ๆ อย่างจะต้องอยู่ในอำนาจแห่งกฎธรรมชาติและธรรมบัญญัติทั้งนั้น หามีผู้ใดสิ่งใดอยู่นอกเหนือไปได้ไม่ เมื่อคนทุก ๆ คนไม่ได้อยู่เหนือกฎแห่งธรรมชาติและธรรมบัญญัติแล้ว และทุกคนได้อาศัยทำมาหากินอยู่ในประเทศแล้ว ทุก ๆ คนก็ควรอยู่ใต้บทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญ ซึ่งเป็นระเบียบแบบแผนของปวงชนและเป็นกฎหมายอันสูงสุดของประเทศได้ การอยู่ในบังคับแห่งระเบียบแบบแผนและกฎหมายนั้น ก็เป็นไปตามกฎธรรมชาติและธรรมบัญญัตินั่นเอง กับทั้งเป็นการชอบด้วยอุปนิสสัยของชาติไทยเราด้วย เพราะข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วว่า นิสสัยใจคอของพวกเรารักความเป็นไทย รักในการปกครองกันเอง รักในการมีสิทธิและเสรีภาพทั่ว ๆ ไปโดยสม่ำเสมอ แต่หากว่าการอยู่ด้วยกันเป็นจำนวนมาก ๆ นั้น ถ้ามิได้จัดให้มีระเบียบการปกครองเสียเลย ก็จะมีการปั่นป่วนยุ่งเหยิงกันใช่น้อย ฉะนั้นท่านจึ่งวาง

บทบัญญัติต่างๆไว้ และจัดให้มีเจ้าหน้าที่สำหรับปกครองกันตามลำดับ และทุกๆ คนมีอิสสระภาพและเสรีภาพภายในขอบเขตต์จำกัดแห่งกฎหมายนั้นๆ ฉะนั้นพระมหากษัตริย์ซึ่งสืบสายพระโลหิตมาจากเจ้านายไทย จึงสมควรอยู่เองที่จะมีน้ำพระราชหฤทัยเป็นไทย เมื่อถึงคราวที่เห็นว่าพลเมืองพอสมควรที่จะมีการปกครองตามระบอบรัฐธรรมนูญได้แล้ว ก็ทรงผ่อนผันให้ตามกาลสมัยด้วยน้ำพระราชหฤทัยประกอบด้วยพรหมวิหาร ๔ ดังปรากฏอยู่แล้วในเมื่อวันที่ ๒๗ มิถุนายน และวันที่ ๑๐ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๗๕ นั้น

อีกนัยหนึ่ง สำหรับการปกครองตามระบอบรัฐธรรมนูญนั้น ข้าพเจ้ามีความรู้สึกว่า ถ้าหากพวกเราชาวสยามมีความเคารพรักและบูชารัฐธรรมนูญว่าเป็นมิ่งขวัญของประเทศชาติโดยจริงใจด้วยกันแล้ว ทำอย่างไรพระราชบัลลังก์ของพระบรมราชวงศ์จักรีก็ต้องมั่นคงไม่สั่นสะเทือน ส่วนการปกครองตามระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชเสียอีก ได้เคยเกิดมีการเปลี่ยนวงศ์พระมหากษัตริย์กันไม่น้อย ดังปรากฏในพระราชพงศาวดาร โดยเหตุนี้จึงได้ทำความปั่นป่วนให้เกิดขึ้นในประเทศ บางครั้งถึงกับทำให้อาณาประชาราษฎร์มีความเดือดร้อนไม่เป็นอันทำมาหากินอย่างปกติสุข การปกครองตามระบอบรัฐธรรมนูญนั้นองค์พระมหากษัตริย์มีแต่พระมหากรุณาธิคุณอย่างเดียว และถึงจะทรงใช้พระราชอำนาจก็แต่ตาม

บทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญ ซึ่งเป็นอำนาจที่มาจากปวงชนชาวสยาม ส่วนกิจการในทางปกครองก็มีคณะรัฐมนตรีรับผิดชอบ ส่วนอำนาจในทางศาลก็มีศาลยุติธรรมกอร์ปด้วยคณะข้าราชการตุลาการรักษาหน้าที่อยู่ อำนาจนิติบัญญัตินั้นเล่าก็เป็นหน้าที่ของสภาผู้แทนราษฎร เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ไม่มีอันที่จะต้องกะทบกระเทือนถึงองค์พระมหากษัตริย์ โดยเหตุนี้ จึงเห็นว่าเป็นการแน่นแฟ้นสำหรับพระราชบัลลังก์มากกว่าการปกครองระบอบเก่า และอาณาประชาราษฎร์ก็ได้อาศัยพึ่งพระบารมีโดยความร่มเย็นเป็นสุขสืบต่อไป

พระเจ้าฟรีเดริคมหาราชแห่งประเทศปรุสเซียในเยอรมันนีนั้นได้เคยทรงเผยแพร่ไว้ว่า การปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชนั้น เป็นการปกครองที่พระเจ้าแผ่นดินทรงรับผิดชอบแต่พระองค์เอง ถ้าพระเจ้าแผ่นดินองค์ใดทรงมีพระปรีชาสามารถเป็นยอดเยี่ยมก็ทำให้กิจการแผ่นดินก้าวหน้าขึ้นสู่ความเจริญโดยรวดเร็ว ถ้าหากว่าพระเจ้าแผ่นดินที่ทรงปกครองอยู่นั้นมีพระปรีชาสามารถแต่พอประมาณ ก็พอทำให้ประเทศนั้นทรงตัวไปได้ แต่ถ้าหากตรงกันข้ามก็เป็นอกุศลกรรมของประเทศนั้น ฉะนั้นพระองค์ท่านจึงทรงเห็นการปกครองตามระบอบรัฐธรรมนูญเป็นเหมาะแก่การปกครองประเทศ นี่เป็นการกล่าวเผยแพร่โดยทั่ว ๆ ไป หาได้กล่าวเจาะจงประเทศใดประเทศหนึ่งโดยฉะเพาะไม่ แต่การ

ปกครองตามระบอบรัฐธรรมนูญนั้นไม่ใคร่จะดำเนินไปอย่างโลดโผนว่องไวก็จริงอยู่ เพราะการปกครองโดยคณะซึ่งมีคนหลายคนร่วมงานกัน ต่างคนต่างก็มีความคิดความเห็นด้วยกันทั้งนั้น แต่เมื่อได้กลั่นร้อยกรองความคิดความเห็นนั้นเข้าด้วยกันแล้ว ก็จะได้ความคิดความเห็นที่แน่นแฟ้นรอบคอบแห่งส่วนรวม ส่วนกิจการก็ดำเนินไปโดยอาการสม่ำเสมอไม่ถอยหลัง เพราะเหตุที่มีสภาผู้แทนราษฎรคอยควบคุมกิจการงานของแผ่นดินอยู่ สิ่งใดที่เห็นว่าล่าช้าหรือไม่ค่อยดำเนินไปโดยดีก็คอยท้วงติง ซักไซ้ ตั้งกระทู้ถามรัฐบาล ฯลฯ ดังนี้เป็นต้น

ตามที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมานี้เป็นแต่ความคิดความเห็นของข้าพเจ้าประกอบกับการหาหลักฐานมาอ้างให้พึงพอเป็นสังเขปเท่านั้น ขอท่านผู้ฟังทั้งหลายจงวินิจฉัยเอาเองเถิด"

ในวันเดียวกันนั้น ท่านได้กล่าวสุนทรพจน์ในที่ประชุมแห่งข้าราชการในกรมยุทธศึกษาทหารบก ณ กรมยุทธศึกษาทหารบก และได้กล่าวเกี่ยวกับความสำคัญของรัฐธรรมนูญไว้ว่า "รัฐธรรมนูญเป็นแม่บทแห่งกฎหมายทั้งปวง เปรียบประดุจตัวจักรใหญ่ที่สำคัญ ส่วนกฎข้อบังคับอื่น ๆ นั้น เปรียบประดุจตัวจักรเล็ก ๆ รองลงไปตามลำดับ เมื่อได้ปรับปรุงให้เข้ากันอย่างสนิทสนมดีแล้ว ก็เท่ากับทำให้กิจการงานต่าง ๆ ดำเนินไปด้วยความเรียบร้อยพร้อมเพรียงและสม่ำเสมอไม่ติดขัด

ข้อสำคัญแห่งรัฐธรรมนูญซึ่งเกี่ยวกับตัวบุคคลนั้นก็คือ การให้สิทธิและหน้าที่แก่ปวงชนชาวสยามเสมอกัน ไม่มีการเลือกที่รักมักที่ชังแต่อย่างหนึ่งประการใด แต่บุคคลนั้นจะต้องเข้าใจในสิทธิและหน้าที่ของตนให้ดี อย่าละลาบละล้วงเข้าไปในสิทธิของผู้อื่น และอย่าทำการละเมิดกฎหมายใด ๆ ถึงแม้ว่าทำการขัดคำสั่ง ระเบียบข้อบังคับ แบบแผนใด ๆ ที่ท่านได้วางไว้โดยชอบก็ต้องมีความผิดด้วยเหมือนกัน ฉะนั้นข้าพเจ้าจึงขอถือโอกาสตักเตือนเพื่อนร่วมชาติทั้งหลายไว้ ณ ที่นี้ด้วย

การปกครองระบอบนี้ เป็นการปกครองอย่างมีระเบียบเรียบร้อย เพราะกำเนิดมาจากผู้ที่มีสติปัญญาอย่างลึกซึ้งละเอียดละออ จึงปฏิบัติได้ยากก็จริงอยู่ แต่ก็เป็นการให้สิทธิและหน้าที่แก่พลเมืองเป็น อย่าง ดี ยิ่ง หากว่าพวกเราชาวสยามได้พยายามฝึกอบรมตนและปฏิบัติตนจนเคยชินแก่การปกครองระบอบนี้แล้วก็จะได้รับความปรีดาผาสุขทั่วหน้ากัน"

ในวันประชุม เลี้ยงอาหารค่ำ ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม ในวันที่ ๓๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๘ ท่านเชษฐบุรุษ ได้กล่าวสุนทรพจน์ย้ำความสำคัญของความสามัคคีไว้อีกครั้งหนึ่ง ท่านกล่าวว่า "ประเทศชาติจะยั่งยืนเป็นเอกราช อยู่ได้ก็ด้วย ความ พร้อม เพรียง แห่งพลเมืองของชาติ ฉะนั้นขอให้พวกเราจงมีความสามัคคีรักใคร่กันให้จริง ๆ ความสามัคคีนั้นพวกเราอย่าแสดงแต่วาจาเท่า

นั้น ต้องแสดงทั้งกายและใจด้วยการประพฤติความสามัคคี นั้นยากนักถ้าใครไม่เคยประพฤติ ฉะนั้นข้าพเจ้าเห็นว่าควรฝึกตนเองด้วยการกระทำการแผ่เมตตาจิตต์ ด้วยการกระทำการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ด้วยสัมมาวาจา คือไม่กล่าวเสียดสี ด่าทอ นินทาใส่ร้ายใคร เมื่อพลเมืองของเรายึดความสามัคคีได้เมื่อไรก็จะเกิดกำลังเป็นปึกแผ่นขึ้นเมื่อนั้น ถ้าได้ยึดทั้งศีลธรรมรวมเข้าอีกด้วยก็ยิ่งจะดีขึ้นอีก จะได้เป็นเครื่องนำประเทศชาติก้าวหน้าไปสู่อารยะธรรม ข้าพเจ้าหวังว่าพวกเราจะช่วยกันรักษาความสามัคคีไว้ได้จริง ๆ"

ในวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๐ อันเป็นวันครบกำหนด ๕ รอบปีบริบูรณ์แห่งการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พลเอก พระยาพหลพลพยุหเสนา ได้กล่าวคำปราศรัยแก่ประชาชนทางวิทยุกระจายเสียงอีกครั้งหนึ่ง และในโอกาสนี้ได้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับการปฏิบัติและฝึกฝนตนเองของประชาชนไว้ดังนี้:-

"เรื่องที่จะได้กล่าวต่อไปนี้เป็นคติพจน์ของข้าพเจ้าเองที่พิมพ์ในสมุด "เตือนใจเพื่อน" ซึ่งคณะรัฐมนตรีได้พิมพ์แจกในการทอดกะฐินพระราชทาน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ มีข้อความดังนี้ "บ้านเมือง เราต้องการให้มีความสงบ แต่ไม่ต้องการให้เงียบเหงาเป็นป่าชัฏ"

ต่อนี้ไปข้าพเจ้าขอขยายข้อความในคติพจน์ให้ท่านทั้งหลายทราบตามที่กล่าวนั้น ข้าพเจ้ามุ่งหมายที่จะให้พวกเรา

ช่วยกันทำนุบำรุงประเทศชาติของเราให้เจริญรุ่งเรืองยิ่ง ๆ ขึ้นไป จนเท่าเทียมหรืออย่างน้อยเพียงใกล้เคียงอารยะประเทศ ไม่ใช่ปล่อยปละละเลยให้ทรุดโทรมสลักหักพังหรือ เป็น ที่รกร้างจนเป็นดงเสือดงช้าง ดังที่บางท่านคงเคยเห็นทรากของบ้านเมืองโบราณมาแล้ว โฟรุมของกรุงโรม หรือพระนครศรีอยุธยา กรุงเก่าที่ถูกข้าศึกทำลายหรือเมืองสิงห์ในจังหวัดกาญจนบุรีที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำแควน้อยเป็นต้น ก็ทำอย่างไรเล่าบ้านเมืองของเราจึงจะพ้นจากการที่น่าทุเรศอย่างนั้น คือให้ตั้งอยู่ด้วยความวัฒนาถาวรยิ่ง ๆ ขึ้นไปตามลำดับ ข้าพเจ้าเห็นว่าหาใช่อื่นไกลไม่ คนของประเทศนั้นเองเป็นต้นเหตุ หากประเทศนั้นมีคนดีมีจำนวนมากพอแล้ว สิ่งอื่น ๆ ที่คนคิดสร้างคนทำก็ต้องดีด้วย เช่นกรุงโรมครั้งโบราณได้ถูกทำลายล่มจมลงไปก็เพราะคนของ ประเทศ นั้น เสื่อม คุณ สมบัติ และสมรรถภาพ อยุธยาที่เสียแก่ข้าศึกจนถูกทำลายย่อยยับก็เพราะคนไทยในสมัยนั้นปล่อยปละละเลยและขาด คุณธรรมที่ดี เช่นแตกสามัคคีเห็นแก่ตัวเป็นประมาณ หาความสนุกเพลิดเพลิน อ่อนแอต่าง ๆ ดังนี้เป็นต้น เมื่อพวกเราไม่อยากจะให้บ้านเมืองไทยของเราเป็นไปโดยอาการน่าสังเวชเช่นนั้นก็ต้องช่วยกันทำนุบำรุง เช่นชาวอิตาเลียนซึ่งมีเลือดชาวโรมันได้กู้ประเทศ กลับฟื้น ขึ้น มา อีก จนได้ คืน ฐานะ มหา ประเทศ เจ้าตากสินพระเจ้ากรุงธน ฯ ได้กู้ประเทศสยามให้คงเป็น

เอกราชขึ้นได้อีก แล้วพระพุทธยอดฟ้าช่วยส่งเสริมแผ่อาณาเขตต์ให้กว้างขวางและทำนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญยิ่งขึ้น บ้านเมืองที่ได้กลับฟื้นตัวขึ้นเนื่องจากอะไร ก็เนื่องจากคนของประเทศนั้นเอง ถ้าประเทศใดยังมีคนดีพอ ถึงประเทศจะล่มจมลงไปแล้วก็กลับตั้งตัวขึ้นได้อีก ฉะนั้นประเทศจึงต้องการให้มีคนดี ๆ ก็ทำอย่างไรจึงจะมีคนดี ๆ เล่า การที่จะให้มีคนดี ๆ สืบเนื่องกันต่อไปนั้น จำเป็นต้องคิดอบรมคนให้มีศีลธรรม การอบรมผู้ใหญ่คนปูนเรา ๆ นั้นอบรมยาก เพราะอาจติดอุปกิเลสแน่นเสียแล้ว แกะไม่ออก ถ้าคิดอ่านอบรมยุวชนเห็นจะสะดวกกว่า ฉะนั้นการให้การศึกษาแก่กุลบุตร กุลธิดาจะให้แต่วิชาความรู้เท่านั้นไม่พอเป็นแน่ ๆ เพราะเมื่อได้วิชาความรู้ไปแล้วไม่มีคุณธรรมประกอบก็อาจใช้วิชาความรู้นั้นไปในทางที่ผิดก็ได้ กลับซ้ำจะทำความเดือดร้อนให้แก่ไพร่บ้านพลเมืองที่อยู่ในสัมมาปฏิบัติเสียอีก และจะทำให้บ้านเมืองไม่อยู่เย็นเป็นสุข เกิดการเบียดเบียฬกันต่าง ๆ นา ๆ เกินไป เคราะห์ดีที่กระทรวงธรรมการของเรา ยัง คิด ถึง เรื่อง นี้ อยู่ มาก และได้ดำเนินการอบรมอยู่แล้ว และจะได้ดำเนินให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไปอีก การอบรมศีลธรรมให้มีในอุปนิสสัยนั้น ในชั้นแรกควรจะอบรมให้จิตต์สะอาด ไม่ให้มีอุปกิเลศ คืออารมย์ที่ชั่วเข้ามาครอบงำ อารมย์ที่ชั่วนั้นมีหลายอย่าง จะยกมากล่าวในที่นี้ก็จะเป็นการยืดยาวไป ถึงแม้จะอบรมไม่ได้ทั้งหมด แต่

พอทำให้อารมณ์ที่ชั่วเสื่อมคลายไปได้เป็นส่วนมาก ก็ยังนับว่าดี และเมื่อยุวชนนั้นเติบโตขึ้นและมีความคิดความอ่าน ขึ้นแล้ว ก็จะได้อบรมตนของตนเองต่อไป เพราะมีทุนอยู่บ้างแล้ว ถ้ามีความเพียรและมีความตั้งใจดีที่จะปลดเปลื้องอารมณ์ที่ชั่วก็จะกระทำได้สะดวก

อีกนัยหนึ่ง ควรจะอบรมยุวชนนั้นให้เจริญด้วยคุณสมบัติไว้ คุณสมบัติที่พอจะยกมากล่าวเป็นตัวอย่างมากล่าว ณ ที่นี้ก็คือ

๑) สัทธา กับ ปัญญา
๒) สติ กับ สัมปชัญญะ
๓) หิริ กับ โอตตัปปะ
๔) ขันติ กับ โสรัจจะ
๕) ความซื่อตรง และ ความอ่อนโยน
๖) บุพพการะ กับ ปฏิการะ
๗) เมตตา กับ กรุณา
๘) สัจจะ กับ จาคะ

คุณธรรมที่ยกตัวอย่างมากล่าวนี้ควรอบรมให้มีขึ้น และคุณธรรมอย่างอื่น ๆ ที่มิได้กล่าวในที่นี้ก็ควรอบรมไว้ด้วย และควรกระทำให้เป็นอาจิณ จิตต์ใจจะได้ปราณีตขึ้นทุกทีเป็นลำดับไป

เมื่อได้คุณสมบัติที่ดีอยู่ในอุปนิสสัย จะมีวิชาความรู้ใด ๆ ก็จะใช้ให้เป็นประโยชน์แก่ประเทศชาติในทางที่ชอบ เช่นถ้าเป็นพลเมือง ก็เป็นพลเมืองดี รู้จักทำมาหาเลี้ยงชีพโดยทางชอบธรรม ถ้าเป็นทหาร ก็เป็นทหารที่มีค่าสูง และกล้าหาญเข้มแข็งทรหดอดทนมีจิตต์เมตตาอารีต่อเพื่อนมนุษย์ เป็นคนสุภาพ ถือกฎยุทธวินัยโดยเคร่งครัด ยอมสละชีพเพื่อชาติเมื่อถึงความจำเป็นอย่างเด็ดเดี่ยว ถ้าเป็นเจ้าบ้านผ่านเมืองก็ทำการปกครองโดยยุตติธรรม ประกอบด้วยพรหมวิหาร ๔ ถ้าเป็นขุนศาลตุลาการก็พิจารณาตัดสินความโดยเที่ยงธรรม ไม่เอนเอียงหรือเห็นแก่สินบล ถ้าเป็นข้าราชการที่มีหน้าที่เกี่ยวแก่การเงินก็กระทำหน้าที่โดยซื่อสัตย์สุจริตไม่ยักยอกหรือละโมภเห็นแก่จะได้ ถ้าเป็นพ่อค้าคหบดีก็ไม่หน้าเลือดจนถึงกระทำการซื้อถูกขายแพงจนเกินไป ถ้าเป็นเจ้านายที่ดำรงเหนือการเมืองก็ทรงวางพระองค์สมพระเกียรติยศ เป็นที่น่าเคารพรักของคนทั่วไป ถ้าเป็นพระสงฆ์องค์เจ้าก็รักษาธรรมวินัยโดยเคร่งครัดตามพระพุทธบัญญัติ และตั้งใจเทศนาโปรดพลเมืองให้รู้จักศีลธรรมตามอัตตภาพของบุคคลนั้น ๆ"

ในวันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๙๐ ในโอกาสที่ได้ขอพระราชทานให้พ้นตำแหน่งนายกรัฐมนตรี โดยเหตุสุขภาพไม่สมบูรณ์ ท่านเชษฐบุรุษก็ได้กล่าวคำปราศรัยทางวิทยุกระจายเสียงอีกครั้งหนึ่ง และในโอกาสนั้นได้ย้ำถึงความรู้สึกซึ่งชาวไทยจะพึงมี เพื่อการดำเนิน

งานของชาติว่า "ในการดำเนินงานของชาติก็ดี ในการดำเนินการเมืองเพื่อหาอุบายและวิธีประศาสน์การเพื่อความ สุข และความวัฒนาถาวรของประเทศชาติ ภายใต้ระบอบรัฐธรรมนูญก็ดี เราจะต้องกระทำด้วยการคำนึงถึงความเป็นไทยและความเป็นธรรมควบคู่กันไป

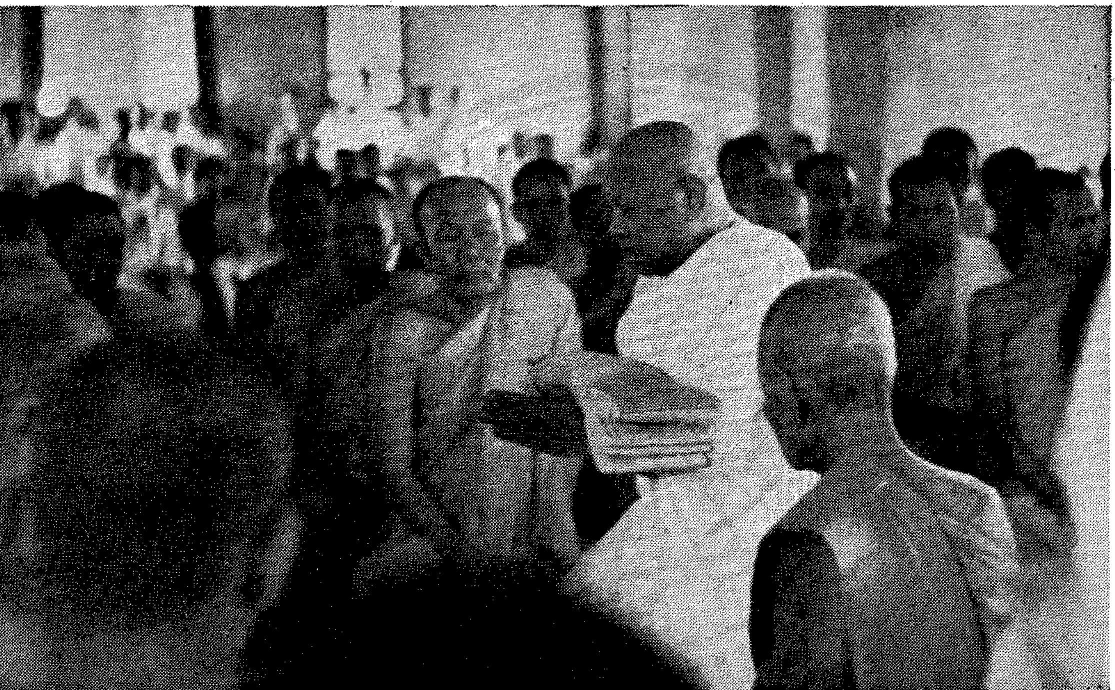
ข้าพเจ้าใคร่ขอให้พวกเราชาวสยามทุกคนสังวรอย่างหนักว่า ในการดำเนินการตามบทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญนั้น เราต้องคำนึงถึงความเป็นไทและความเป็นธรรมอยู่ทุกเมื่อ

การปฏิบัติอันใดที่ จะ ทำ ให้ ความ เป็น ไท ของ เรา เสื่อม เช่นการแตกแยกกัน การกระทำอันเป็นที่เสื่อมเกียรติแก่ชาติ การกระทำที่จะเป็นช่องทางให้คนต่างด้าวดูหมิ่น ดู แคลน ชาติของเรา การขาดสามัคคีหรือขาดภราดรภาพต่อกันและกันและการกระทำอย่างอื่นใดอัน จะ เป็น เหตุให้ เสื่อม ความ เข้มแข็งในความเป็นไทส่วนรวมของเราแล้ว เหล่านี้ย่อมเป็นปฏิปักษ์อันร้ายแรงแก่รัฐธรรมนูญ เราต้องไม่กระทำเป็นอันขาด ขอให้ท่านเข้าใจว่า ระบอบรัฐธรรมนูญของเราจะประดิษฐานอยู่ด้วยดีได้ก็โดยเรามีความเป็นไท หรือความเป็นเอกราชอันหนึ่งอันเดียวกันอยู่เบื้องหลังเป็นเครื่องค้ำจุน

ในส่วนความเป็นธรรมนั้นเล่า พวกเราจะต้องมีใจเป็นนักกีฬา ต้องพยายามทำความเข้าใจอันดีต่อกัน และโอนอ่อนเข้าหากัน ยิ่งกว่านั้น ระบอบรัฐธรรมนูญของเราเป็นระบอบที่

เดินสายกลาง ฉะนั้นในการที่จะช่วยกันดำเนินงานของชาติ เราต้องมีขันติ คือความอดทนต่อกัน ความเห็นอกเห็นใจกัน และต้องหวังดีต่อกันและกันด้วย ข้อนี้เป็นวิญญาณสูงสุดของรัฐธรรมนูญของเรา

เมื่อท่านทั้งหลายปฏิบัติตาม ระบอบ รัฐธรรมนูญ ด้วย การคำนึงถึงความเป็นไทและความเป็นธรรมได้แล้ว ประเทศชาติที่รักของเราก็จะเจริญก้าวหน้า ต่อไปได้ สม ความ ปรารถนาทุกประการ"

พลเอก พระยาพหลฯ อุปสมบท ณ วัดพระศรีมหาธาตุ

๖ กรกฎาคม ๒๔๘๔

คติพจน์

คัดจากสมุด " เตือนใจเพื่อน "

ซึ่งคณะรัฐมนตรีพิมพ์แจก

ในการพระกฐินพระราชทาน ณ วัดปทุมคงคา พ.ศ. ๒๔๗๗

๑. บ้านเมืองเราต้องการให้มีความสงบแต่ไม่ต้องการให้เงียบเหงาเป็นป่าชัฏ

๒. กิจการใด ๆ ที่กระทำร่วมกันด้วยสามัคคีเป็นเอกฉันท์ พร้อมทั้งวิริยะอุตสาหะ และกอรปด้วยศีลธรรมแล้ว กิจการนั้น ๆ ย่อมสำเร็จโดยปราศจากโทษ

๓. เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา เป็นคุณสมบัติของผู้ใหญ่ ถ้าผู้ซึ่งมีหน้าที่ปกครองคนยึดหลักธรรมนี้ไว้ก็จะปฏิบัติหน้าที่ได้โดยสวัสดี

๔. ชาติเสือต้องไว้ลาย ชาติชายต้องไว้ชื่อ เป็นสุภาษิตที่เหมาะแก่การทหาร ข้าพเจ้าจึงได้เลือกเอามาเป็นบทประจำดวงตราของสกุล " พหลโยธิน "

คติพจน์

ให้นำลงในหนังสือพิมพ์ประชาชาติ

ในวันที่ระลึกแห่งวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๒

ซึ่งเป็นวันสำคัญของชาติ

ประเทศชาติความเป็นอยู่ประดุจเดียวกับมนุษย์ บุคคลใคร่จะมีชีวิตอยู่ด้วยพรสี่ประการฉันใด ประเทศชาติก็ต้องการฉันนั้นเหมือนกัน

๑. ประเทศชาติจะมีอายุยืนนานได้ ก็โดยอาศัยรัฐประศาสโนบายอย่างสุขุมคัมภีรภาพของประเทศนั้น

๒. ประเทศชาติจะมีวรรณะดีงามได้ ก็โดยอาศัยการทำนุบำรุงส่งเสริมให้มีความเจริญก้าวหน้า ประกอบไปด้วยศีลธรรมและวัฒนธรรม

๓. ประเทศชาติจะมีสุขได้ ก็โดยอาศัยความสงบเรียบร้อยปราศจากภัยภายในและภายนอก

๔. ประเทศชาติจะมีกำลังได้ ก็โดยอาศัยความสมบูรณ์พูนสุขของประชาชนพลเมืองและมีความสามัคคีพร้อมเพรียงในการเสียสละเพื่อส่วนรวม

คติพจน์

ให้นำลงในหนังสือพิมพ์แจกประชาชน
แห่งจังหวัดปทุมธานี
ในวันที่ระลึกแห่งวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๒
ซึ่งเป็นวันสำคัญของชาติ

๑. ข้าราชการกับประชาชนพลเมือง ไม่ใช่คู่อริกัน แต่เป็นมิตรที่ต้องร่วมจิตต์คอยรับใช้และผดุงชาติด้วยกันทั้งนั้น

๒. ประชาชนของชาติต้องมีสามัคคีพร้อมเพรียงกัน ชาติจึงจะมีความเข้มแข็งมั่นคงได้

๓. บุคคลยากจนแต่เกียจคร้าน หนักไม่เอาเบาไม่สู้ เทพเจ้าองค์ไร ๆ ก็ไม่สามารถจะช่วยเขาให้พอมีสุขได้

๔. คนที่เห็นแก่ตนฝ่ายเดียว ไม่ยอมเสียสละเพื่อประโยชน์ส่วนรวมเลย ชื่อว่าเป็นเบียพชาติ ไม่ควรปรารถนา

คติพจน์

ให้ไว้แก่หนังสือพิมพ์ตำรวจเพื่อเป็นที่ระลึก

ในวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๒ ซึ่งเป็นวันสำคัญของชาติ

—→✻←—

๑. การบำบัดทุกข์บำรุงสุขแก่ประชาชน เป็นหน้าที่ของผู้รักษาสันติราษฎร์ เมื่อถึงคราวกระทำต้องทำโดยแข็งแรงทีเดียว

๒. กิจการใด ๆ ที่ปฏิบัติไปด้วยอคติแล้ว ผลที่จะบังเกิดขึ้นก็ไม่วายทุจจริตและผิดยุตติธรรม

๓. งานการเจริญ กอร์ปด้วย ศีลธรรมก็จะเจริญไป เป็นการเจริญที่แท้จริง

๔. ศีลธรรมนั้นเป็นเกียรติศักดิ์และเกียรติคุณของผู้ประพฤติ

คติพจน์

ให้ไว้แก่คณะวิทยาลัยเกษตรศาสตร์
และนักศึกษาในสำนักนี้
วันที่ ๓๐ มิถุนายน ๒๔๘๒

---

๑. การศึกษาเป็นสื่อนำไปสู่ความเจริญ

๒. บุคคลที่ขาดการศึกษาก็ไม่ต่างอะไรกับคนตาบอดหูหนวก

๓. ผู้อ่อนปัญญาแต่มีความอุตสาหะหมั่นเพียรในการศึกษาก็อาจนำตนไปสู่ความเจริญได้

๔. การศึกษาจนจบหลักสูตรของมหาวิทยาลัย ไม่หมายความว่าสำเร็จการศึกษาทีเดียว ให้หมายแต่เพียงว่าได้ทุนในการที่จะค้นคว้าหาความรู้ความชำนาญต่อไป